

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

2564³
**DE ISIDIS
APUD ROMANOS CULTU.**

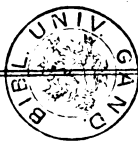
DISSERTATIO INAUGURALIS
QUAM
CONSENSU ET AUCTORITATE
AMPLISSIMI PHILOSOPHORUM ORDINIS
IN
ALMA LITTERARUM UNIVERSITATE
FRIDERICA GUILIELMA
AD
SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES
RITE CAPESSENDOS
DIE XIV. M. AUGUSTI A. MDCCCXLIX
H. IX
PUBLICE DEFENDET
AUCTOR
CAROLUS REICHEL
DARMSTADINUS.

ADVERSARIORUM PARTES SUSCEPERUNT

F. SCHIRRMACHER, PHIL. DR.

TH. BECCARD, PHIL. CAND.

L. BOTZON, PHIL. CAND.

BEROLINI

TYPIS GUSTAVI SCHADE.

PRAECEPTORI

PRAESTANTISSIMO, DILECTISSIMO

D. CHRISTIANO BOSSLER,

GYMNASII DARMSTADINI MAGISTRO

P I O G R A T O Q U E A N I M O

HASCE
STUDIORUM PRIMITIAS

SACRAS ESSE

VOLUIT

AUCTOR.

Sunt sine dubio qui mirentur quod rem jam olim a viris doctis tanta tractatam diligentia proposuerim mihi denuo accuratius disceptandam: qua de causa, utque sciat lector quo consilio huncce libellum iudicio suo tradiderim paucis verbis opusculi mei, quem me assecutum esse vehementer cupio, finem exponam. Quum compluribus annis ante Boettigeri libellum, cui Sabinae nomen inscripsit auctor, perlegissem, ad ea quae dispersa quidem de Isidis apud Romanos cultu adnotavit magno opere animum intendi. Qua arcana illa Isidis mysteria cognoscendi pulsus cupiditate, in seminario Ludovicianae Giesensii philologo primam operam impendi Isiacis cognoscendis sacris. Neque disceptatio illa quam admodum vilem fuisse nunc bene intelligo, hoc non valuit, ut eandem rem iterum maiore quam antea praesto mihi fuit in literis experientia nisus adirem.

Namque unum in omnium qui de Isidis sacris scripsere tractationibus desideravi, ut quibus de causis illam apud Romanos tam magnam auctori-

tem adepta sint sacra demonstretur. Quod quam sit difficile numquam me fugit, sed tamen causas illas suscepi eruendas, neque plane me puto aberrasse a vero. Quum autem tractatis illis invenerim sua sponte doctrinam illam, quae unum numen mundi moderatorem statuerit, e ceteris deorum cultibus jam corruptis adjecta illorum temporum philosophia esse progenitam, hoc per totum libellum explicare conatus sum argumentum. Adjecta tunc Isiaci cultus historia, quam plures antea incepterunt ad finem perducturus, fusius denique sacrorum ritus magnam partem ex patrum ecclesiae scriptis cognitos disserui, quibus stoicae potissimum doctrinae cum ea quae mysticis illis sacris abscondita erat cognationem probarem. Si quidem multi ante me argumentum nostrum vario modo tractarunt, hoc ipse petii primus ut una sententia conjungerem rem cunctam.

At quum auctores soleant nescire, annon singulas, quae ipsis quidem perspicuae sint, res silentio praetermiseriat, ignosce si forte hoc mihi acciderit benevole lector, mementoque libellum nostrum benevolo esse commendatum judici!

De Aegypto apud Romanos cultu consueverunt homines sententias a sanctae ecclesiae patribus summa ira et studio decantatas repetere, quorum auctoritatem hac in rem tam temere sequebantur, ut, neglecta integra disceptatione, cum illis receptam in urbem Aegyptiorum religionem turpissimae depravationis indicium haberent. At tanto opere degenerasse a majorum virtute putanda est aetas, qua Vergilius Romano illo vigore tamque ardenti honesti studio carmen scripsit? qua doctrinae tanta diligentia colebantur? qua quaecunque hominum ars sollertiaque protulerunt summo cum gaudio fovebantur? A majorum conditione maxime jam discessisse Romanos eo tempore, quod spectare nos neminem fugiet, quis neget? Et tamen Ciceronum, Caesarum, Varronum aliorum aetate gentem Romanam ad summum quasi vestigium pervenisse quis dubitet? Eis quidem temporibus Aegyptii sacerdotes in urbem primum venerunt. Romani nugisne animum adverterint? At ingenium humanum semper proficere in cultura, non deficere, ne cessare quidem meminerimus!

Magna sane rerum conversio inde ex Sullae temporibus orta est. Nam quum populus, quem procures antea vi oppressum absque republica regenda remotum tenue-

rant, summam civitatis potestatem gradatim veluti adeptus esset, rerum principatum sibi coepit vindicare, quicumque ingenii indole adeo excellebat ut natura videretur illa praeditus ad ceteros regendos. Hic est finis antiquae rationis; quam enim antea cives ad augendam rempublicam adhibuerant, tum nisi suis rebus consulendo non impendebant innatam indolem. Hac tamen ex suarum rerum cura tam magna exorta sunt, ut rerum conditionem mutatam quidem sed omnino corruptam dicere nequeas, quamvis nonnulla exstiterint facta quae jure turpia habeantur.

Si quidem patrum ecclesiae scriptis, qui Isidis cultum posteritatis risui subicere conabantur, fidem habemus, religionem illam ineptissimam ducamus necesse est; quod tamen iudicium maxime discrepare mihi videtur a Romanorum quam alioquin servarant gravitate. Superstitionis plenos fuisse Quirites saepe dictum est; illam verum ita esse intelligendam ut nimis officiosa ac prope anxiosa observatione, missa jam eorum scientia, patrios ritus retinuerint, dum peregrinos summa constantia ac severitate pellunt, hoc multos fugit. Quod quidem senatui de Isidis quoque mysteriis saepius visum est. At quum patrii ritus simul cum antiqua rei publicae conditione valde essent labefactati, cedere eos novae cuidam de rebus divinis doctrinae oportuit, magis quidem consentaneae illius temporis philosophiae. Dico enim Aegyptia illa mysteria, qua quidem forma apud Romanos exstiterint ex tota rerum sacrarum atque philosophiae conditione necessario exstitisse: hancque meam sententiam adhibitis argumentis munire conabor. Prima igitur hujus libelli pars erit, qua innatis civitati Romanae sacris atque de rebus divinis sententiis breviter consideratis Isidis mysteria no-

vam eandemque necessariam ingenii humani rationem demonstravero.

Jure mireris quomodo factum sit ut maesta illa ac paene truculenta mysteria Romanae religionis depellerent pompas et sollemnia, quibus dei tam laeta atque sincera ratione colebantur. Haec sane quaestio quae accuratius tractetur digna est; sed longius repetamus argumenta necesse est, quibus causarum seriem explicemus, nodumque hujus libelli initio quasi nexum solvamus. Romana sacra pastorum nationis propria originis suae vestigia ad exitium usque prae se ferebant; partim enim spectabant ad armenti gregumque fecunditatem et arborum ubertatem a deis impetrandas; partim focum rite sancteque curabant incolae soli Romani, quem omnino humani convictus et culturae momentum esse duxerunt; partim precibus et immolatione, ut feras a gregibus, hostes a casis retinerent deos impellere studebant. Patronum etiam Romani imperii, cui postea belli certamina regenda tradita sunt, rustica pastorum turba deum agrestem adoraverat. Juppiter vero caeli rex potentissimus, pluvius vocatus, fulminum horrendus ille jactator aequae ac conjunx ejus Lucina quae partibus benevola subvenit, religionis simplicem naturam ostendunt. Atque veluti e matrimonii vinculo familia, ex eademque civitas originem duxisse videtur (quibus familiae quasi in fundamentis tota Romanorum civitas collocata erat), ita ex matrimonii custodia ceterae quas Graeci „ἡθικὰς” dicunt attributiones in Jovem Lucinamque accidere, ut deorum par illud sincerissimam fere divini numinis naturam ostenderet. Qua autem ratione etiam Juppiter olim Romani imperii symbolum a dea Aegyptia superatus est infra suo loco docebimus.

Si universae rei rationem habeas, eo potissimum Romanorum religionem a Graecorum differre liquet, quod tot tamque variis fabulis caruit, itaque verior puriorque posteris tradita est. Homerus Hesiodusque Graecis deos deorumque cultus effinxerunt, et volentibus quidem, qui ad res divinas venustissima quaeque adhibenda esse censuerunt. Sed volubilis poetarum cogitatio quantum mali intulerit rebus sacris id Graecorum mythologia cognoscitur. Nam quum de rebus divinis cogitantes, quas invenerant veras sententias venusta specie tegissent factum est, ut neglecta rei scientia, speciem homines memoria retinentes perperam interpretarentur, eaque de causa haud raro nefasta scelera deis assignarent. Jam Dionysius¹⁾ ille, qui eruditione Graecus Romanae historiae operam impendit, quamvis sententiae implicitus esset quasi originem graecam duxissent Romani, bene tamen distinxit fabulas populo Quiritium innatas ab adventiciis doctrinis; vel, quod ipse dixit, auctorem civitatis Romanae illa quae falsa et ne homine quidem digna de deis narrentur a civium animis remota habuisse putavit. Nam quod de Coelo a filiis exsecto, de Saturno qui liberos devoraverit, de Jove qui Saturni patris regnum solverit eumque Orco oppressum tenuerit, tradant poetae nihil apud Romanos inveniri, neque quidquam audiri de bellis et pugnis et vulneribus deorum. Neque luctum mulierumve ululatum ad sacra adhibere nec pervigiliis mulierum et virorum in fanis uti Romanos, sed sancte pieque eos de numine sentire. Ars facile religionis notitiam opprimit, oppressa ad molliem ducit: qua re jam Plato philosophus paullo severius my-

¹⁾ Antiquitatt. Romanarum libro II. c. 18 et 19.

thos, qui non honesta de deis laudarent e civitate removit, sicuti Aristoteles¹⁾ adolescentes ab incestis quidem deorum cultibus arcendos censuit. Artissima religio cum toto reipublicae statu conciliata erat, illa re vera ad fulciendam quasi civitatis molem utebantur. Propriam tamen Romana religio sui simplicitatem servavit donec trium quae Varro²⁾ distinxit theologiae generum, mythicum scilicet, physicum, civile, priora duo Romanos latebant; physicum enim simul cum mythico genere a Graecis Romam allata sunt. Ingens quae fere omnes exstinxit sacras doctrinas, quaeque antiquos mores variavit mutatio Graeca eruditione Romam introducta effecta est. Primis fere quae Romanorum poetae ediderant carminibus Graecorum simul mythologiam civibus porrexerunt; quae quum cogitationi magis conveniret atque qualibet arte jam exulta esset omnium animos cepit, antiquos patrios deos oblivione demersit. Sed neque haec, plane variata religio hominum animis infixata mansit, quae ipsa veluti subrosa Romanis allata est. Mox enim Ennius auspice P. Cornelio Scipione Africano, qui cum animo tam forti graecae doctrinae studium junxerat, tragoedias Euripidis nonnullas in Latinum sermonem conversas in scenam produxit, summoque civium plausu hos versus edidit:

„Ego deum genus esse semper dixi et dicam Caelitum
Sed eos non curare opinor quid agat humanum genus.”
Gaudent homines si quis composita olim ac per multos

¹⁾ Polit. II. 8.

²⁾ Varronis sententia de religionis vel theologiae generibus Augustinus nobis tradidit in libro de civitate Dei VI. c. 5; quocum consentit Plutarchus de placitis philosophorum libello, qui τὸ μυθικόν, τὸ φυσικόν, τὸ πολιτικόν γένος discernendum statuit.

annos pietate quadam sancita concutere audeat; libenter repugnant dummodo aliquis praeiverit potestati quam antea pavore quodam suspexerant. Sed et M. Porcius Cato constantissimus ille prisci moris et disciplinae cultor nova eruditione celerrime diffusa eo redactus est ut jam senex factus Graecum sermonem sibi ediscendum esse existimaret. Graeci enim paedagogi juvenes Romanos philosophia erudiebant, quae ex eo tempore, quo tres philosophi Romam legati venerant magna cum cura colebatur; et Scepticorum quidem et Stoicorum eorumque qui Epicurum sequebantur doctrinam valde adamabant Romani. Neque mirum est nobiles, omnesque qui lautiore eruditione insignes fuerint, Graecos magis quam Romanos fuisse videri; Graeca enim poësi de rebus divinis doctrinae, cetera disciplina philosophorum sententiis imbuti erant. Quae res eo pervenit, ut patriae amore excitus vir existeret, doctrina insignis, qui urbis antiquitates quum sacras tum civiles civibus illustrandas sibi proposuit, ne ii peregrini viderentur in patria. Sed hic etiam nonnumquam errabat, tanto enim opere instituta antiquitus facta neglecta erant.

Philosophorum praecepta, quum multitudo ea non intelligeret, prope noxia habere possis; neque quid vulgo de philosophis senserint homines nos latet, quum Cicero¹⁾ in opinione positum esse traderet eos qui philosophiae dent operam, non arbitrari deos esse. Attamen hominum turba, quae philosophos haud raro fortitudine animi excellentes suspexerat non multo post sententias illorum, non intellectas, sibi conciliare coepit, vel maxime quum

¹⁾ Cic. de invent. lib. I. c. 29 extr.

prisca religio quasi serva reipublicae regendae haberetur, eaque saepius partium duces abuterentur.

Quid magistratus, quid senatus fecerint, quum tantum reipublicae immineret detrimentum, jure quaesieris. At quas quisque veras haberet rerum sacrarum non curabant, sed ut prisco more fierent id summa perseverantia exigebant. Saepius igitur aedilibus negotium datum est, ut animadverterent ne qui nisi Romani dii, neu quo alio more quam patrio colerentur, quod Livius historiarum libri quarti c. 30 memoriae tradidit, quum cives pesti graviter oppressi peregrino more ad conciliandos deos sacra instituissent. Iterum senatui summa severitate renitendum fuit piaculis novo modo institutis altero quod Poenis intulerant Romani bello: „quo diutius enim trahebatur bellum, et variabant secundae adversaeque res non fortunam magis, quam animos hominum, tanta religio et ea magna ex parte externa civitatem incessit, ut aut homines, aut dii repente alii viderentur facti ¹⁾. Nec jam in secreto modo atque intra parietes abolebantur Romani ritus, sed in publico etiam ac foro Capitolioque mulierum turba erat, nec sacrificantium nec precantium deos patrio more. Sacrificuli ac vates ceperant hominum mentes.” — „Primo secretae bonorum indignationes exaudiebantur, deinde ad patres etiam et ad publicam querimoniam excessit res. Incusati graviter ab senatu aediles triumvirique capitales quod non prohiberent, quum emovere eam multitudinem e foro ac disjicere apparatus sacrorum conati essent, haud procul afuit, quin violarentur. Ubi potentius jam esse id malum apparuit, quam ut minores per magistratus seda-

¹⁾ Livii Historiarum lib. XXV. c. 1.

retur." Neque hoc semel evenisse, ut sacra a peregrinis liberarentur apparatus idem, quem modo laudavi auctor¹⁾ prodidit. „Quoties, inquit, hoc patrum avorumque aetate negotium est magistratibus datum, ut sacra externa fieri vetarent, sacrificulos vatesque foro, circo, urbe prohiberent, vaticinos libros conquirerent comburerentque, omnem disciplinam sacrificandi, praeterquam more Romano abolerent?" — Namque eo, et qui liberius de rebus divinis judicariat, eo omnes consentiunt, retinendas esse, non quia verae putari deberent, sed propter utilitatem divinas institutiones²⁾. Clarissimis verbis enim Cicero sententiam protulit, Deorum metum homines mansuetos reddere eorumque superbiam ac petulantiam reprimere, qui libro de legibus c. 7 scripsit: „Utiles esse autem opiniones has, quis neget, quum intelligeret quam multa firmentur jure jurando, quantae salutis sint foederum religiones, quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit, quamque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum iudicibus tum testibus." Idemque ille Cicero, qui auguriis tam salse riserat in augurum collegium se cooptari non vetuit. Sed haec fuit illius temporis ratio, ut quae antea riserant suo loco accuratissime perfecerant sacra, ne populi turba una cum sacris temere et reipublicae leges contemnere consuesceret. Quo factum est ut deis inferis summa pietate immolarent, qui jam, nisi in poetarum cogitatione, nulli fuerunt. Jamque

¹⁾ Liv. XXXIX. c. 16.

²⁾ Hoc enim Varroni visum est, narrante Augustino de civit. Dei lib. IV. 31, neque minus Maecenati, quem Augusto consulentem introduxit Dio Cassius historiarum libro LII. c. 36.

coram iudicum populiue concione Cicero, summae auctoritatis vir, cui intempestivam in rebus divinis licentiam exprobrare non potueris, oratione pro Cluentio habita, quid tandem mali, inquit, illi mors attulit, nisi forte ineptiis ac fabulis ducimur, ut existimemus, illum apud inferos impiorum supplicia perferre? Hujusque simile dictum in Tusculanis quaestionibus (I. c. 5) invenies, ubi postquam allatis poetarum locis orcum adumbravit auctor, adcone, exclamat, me delirare censes, ut ita esse credam? ¹⁾

Illa vero de orci conditione doctrina ea potissimum aetate orta esse videtur, qua homines sua specie tanto opere oblectabantur ut eam, dum modo levem umbram servarent, apud inferos in aeternum futuram esse contenderent, qua (quod vetustissimis quoque signis intelligitur, in quibus corporis venustas summa diligentia excolta est, dum voltus ingenii quasi speculum omnibus idem est) plastica, venia sit verbo, ratio maxime vigeat. Quod omnino antiquissimis temporibus fuisse Aegyptiorum quoque docet mos, qui mortuorum corpora condiebant, quae diutius servarent. At ex quo Anaxagoras insigni sua doctrina ingenii naturam praestantiorē esse quam materiam contenderat, leves illae umbrae ex hominum cogitatione paulatim expulsae sunt. Animus post mortem superstes tunc credendus erat, nisi quis omnia extinguere

¹⁾ cf. Cic. de N. D. II. 2. Caesaris sententia in Sall. Catil. bell. cap. 51 et Juvenal. sat. II. V. 149.

Esse aliquos manes et subterranea regna
Et pontum et stygio ranas in gurgite nigras
Atque una transire vadum tot millia cymba
Nec pueri credunt nisi qui quondam aere lavantur:
Sed tu vera pata! —

mortem putare mallet. Talem autem, quae animos per-
mulceret fiduciam appetebant homines, maxime quum sae-
yientibus bellis civilibus tot tamque egregii viri frustra
vixisse viderentur. Nam ex Sullae et Marii temporibus
crebris tumultibus vexata respublica ad novam quandam
sui conditionem in scia niti videbatur, quo nisu multi ad
exitium ducti sunt, pluribus se perditum iri metuendum
erat. Itaque libenter doctrinam quae dum futurae felici-
tatis tam desideratam fidem praeberet amplexi sunt. Haec
vero Isidis mysteriis initiatis quum aperta tum variis sym-
bolis occulta exponebatur. Aegyptii autem sacerdotes
Sullae temporibus Romam venerunt, et exinde Deae fir-
mam condiderunt sedem.

Respiciendum est porro, quod antea diximus, sacrorum
ritus jam nihil ad hominum vitam valuisse, sed quodam
modo obtorpuisse, quo effectum est, ut magna ex parte
riderentur. Nam gens illa priscis suis rusticis deis vilia
dona vasis fictilibus mensis obsoletis imposita dedicare
pergebat, dum ipsa jam caelatis vasis utitur, mensisque
citreis ipsa accumbit. Quid mirum, si deos paulatim
necligere atque contemnere coepit. Accedit ut deorum
potentia, quamque tam solidam putaverant, tutela nonnun-
quam deficere videretur; accedit porro ut Jove ejusque
augurio, uti apud Homerum deorum hominumque patrem
tum Junoni Minervaeque Argivos tuentibus tum Veneri
Dardanis consulenti morem gerentem legimus, simili modo
utraque pars, optimates et populares uterentur, ad mu-
nienda et perficienda sua consilia. Qua quidem ratione
optimates plebis comitia Aelia et Fufia legibus saepe nu-
mero turbaverant, quae, tribunicio furori „firma impedi-
menta” videbantur, donec Publii Clodii studio, quod M.

Tullius graviter conquestus est ¹⁾, abolitis illis legibus plebis comitiorum impedimenta omnia remota sunt.

Sacris igitur magistratuum diligentia et cura servatis ab animorum tota cultura jam alienatis, auctoritate religionis debilitata, deorum numinis indiciis partium malignitate turpiter in suam rem conversis necessario factum est, ut omnia antea de rebus divinis dicta atque vera credita abjicerentur, utque homines ad rerum primordia redire conarentur. Exemplum hic adjicere videtur, quo haud contemnenda lux afferri potest, ex historia medii aevi adhibitum. Quum enim ab ecclesiae principibus omni vi atque severitate dogmata protegerentur, quae magna ex parte philosophorum ratio frustra susceperat explicanda, multi, ecclesiae praeceptis omnino rejectis naturae studium petiere, quorum Vaninius quidam, vir Italus libellum edidit, cui „de miris reginae et deae mortalium, Naturae mysteriis”, titulum inscripsit. Ad eandem vero reginam, deamque mortalium reduces facti sunt olim Romani, qua via jam Lucretius processerat poeta, quamque philosophia singulis indicaverat. Et Naturam deam colebant Aegyptia mysteria; quod alterum momentum est quo Isidi summum animorum imperium vindicatum est.

Uno numine mundum gubernari philosophi contendebant, ex quo Xenophaneum illud, attributione „τὸ πρῶτον” innixum plures deos esse non posse demonstravit. Scepticorum autem doctrina Romana cum gravitate parum congruit, nec magnam auctoritatem adeptam est, eo potissimum, quod mox argutiis atque captionibus, rebus ad-

¹⁾ Cic. in Vatinius: Lex Aelia et Fufia, quae leges saepe numero tribunicios furores debilitarunt et represserunt.

modum villibus operam impendit. Epicuri ratio felicitum magis quam mortalium in rebus arduis non valuit ad placandos hominum animos; nam si „quae super nos, nihil ad nos” quod tandem refugium petendum imbecillis quibus non voluptates sed labores assignaverit Fortuna? Constantiam servare in rebus adversis, Zenonis praecepta docebant, eaque de re a Romanis non solum summo studio recepta sed etiam exculta sunt. Non minorem de rebus divinis ratio Stoica tulit plausum, quae sententiis tum late diffusis maxime accommodata est. Cetera Stoicorum placita a nostro loco aliena praetermittimus quidem sed quae de numine senserint, breviter disserturi sumus. Legem illam, naturae rerum insitam, nunquam mutatam numen esse statuerunt, quod omnia moderetur. Atque quam mythologiam eo servare studerent ut deorum personas Naturae quasdam vires et effectus significare dicerent¹⁾, ea ipsa opinione ad illam doctrinam tendebant. Zenonem legem, qua mundus moveatur atque varietur, numen putare Cicero affirmat, quod quae legi consentanea sint jubeat, vetet fieri contraria; alio loco eundem rationem quandam per totum diffusam statuisse tradidit mundum atque divina potestate praeditam. Consentit non minus Lactantius qui haec de Zenonis doctrina scripsit²⁾: Hunc sermonem ne philosophi quidem ignoraverunt, si quidem Zeno rerum naturae dispositorem atque opificem

¹⁾ Lactant Instit. divin. I. 21. Ob has rationes Stoici alio-
versus deos interpretantur, et quod non provident quid sit in
vero, conantur eos cum rerum naturalium ratione conjungere
— quae res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos et
superstitiones paene aniles.

²⁾ Lactant I. I. IV. 9.

universitatis „λόγον” praedicat, quem et fatum et necessitatem rerum et deum et animum Jovis nuncupat; ea scilicet consuetudine, qua solent Jovem pro deo accipere. Ridet vero Tertullianus Stoicum illud in libello ad Hermogenem scripto ¹⁾, qui Stoicos, inquit, velle deum sic per materiam decurrisse quo modo mel per favos. Ne plura: animantem eundemque rationis praedicabant compotem mundum. Quam arte haec philosophorum doctrinam mysteriis conjuncta sit hoc neminem fugiet; quum vero Caesaribus summam potestatem adeptis frequentes Zenonis schola assecclas haberet, non mirum est, quod protinus mysteria crescerent.

Habemus igitur, qua re necessario factum sit, ut Isidis cultus tam brevi tempore, saepenumero magistratuum severitate oppressus, non solum Italiam sed totum Romani imperii orbem pervaderet, et quidem ut brevi omnia complectemur argumenta, sacrorum abjecta scientia, discidio quod intercesserat inter philosophorum doctrinas et religionem, animorum propensione ad venerandum, quem magis cognoverant, mundum, quique almae naturae effectus indicavit.

Neque tamen eo pervenerant veteres ut rem quam nullo sensu sed cogitatione tantum et mente complectimur tractarent; sed ut ipsam naturam omnium rerum causam efficientem principiumque Isidis nomine expresserunt, ita praeceptis quoque magnam partem imaginibus adumbratis divinationem excitarunt; quae res non minus homines allexit.

Nec non alia Isidis cultum fovebant momenta, quae

¹⁾ Tertull. ad Hermog. lib. cap. 44.

casu magis accidisse dixeris; namque mysteriorum origo, quum Aegyptum miraculorum matrem quodam modo admirari homines solerent non parvi momenti habenda est. Purissimam porro religionem servasse videbantur Aegyptii¹⁾, qui cum perigrinis convictum diu vitarunt. Tamen illa mysteria nostrae quam tractamus aetati parum consentanea fuissent, nisi Graecorum eruditione, sub Ptolemaeorum imperio fota, ad Romanos translata essent perfecta. Nihil tamen hoc loco dicendum esse putamus, de vi quae semper mysteriis fuerit in hominum animos, nihil de durissimis tentationibus quas superaverint tirones oportuit, quae cognoscendi cupiditatem ad extremum intendebant.

Gravissimas quidem causas modo exhibuisse videmur, unde factum sit, ut tam brevi tempore in orbe Romano considerent Aegyptiorum sacra. Jam eo pervenimus ut eorum historiam, quantum ex scriptorum mentionibus undique collatis fieri possit, tractemus.

Isidis sacrorum duas discerneres aetates; alteram qua vetusto more conficiebantur, quaque summa diligentia ne quid peregrinorum rituum seu praeceptorum admisceretur, cavebant Aegyptii: alteram qua admodum commutata apparent, introducta Graecorum disciplina. Istam quidem aetatem non mihi proposui tractandam, nisi quid obiter

¹⁾ Quod jam Herodoto visum est, qui omnium sacrorum originem ex Aegypto duxit cf. lib. II. c. 58 et 82.

tangamus necesse sit. Quum enim ea ad illustrandum Isidis cultum, qui apud Romanos quidem fuerit, nihil valeat, atque recentissimis virorum doctorum quae tamen nondum ad finem pervenire quaestionibus tam multa invenirentur, quibus pleraque ante hac vera credita admodum dubia fierent: hoc unum constare videtur, sacerdotes omnes qui Aegyptum ad res Aegyptias cognoscendas peragrarint maligno quodam gaudio mendaciis fefellisse, quo factum sit, ut omnes fere qui eam descripserint auctores eandem rem alio modo memoriae traderent. Accedit quod Graeci volubili illa ac levi mente omnia sibi arripientes sua ratione variaverint. Namque mihi persuasum est Isidis cognomine Phariae nihil aliud indicari ac regiam deae potestatem; quod tamen cum vocula „*ᾠᾱρος*” ita contulerunt¹⁾ Graeci, ut eam veli navigiique inventricem laudarent, eamque fautricem nautarum primum deferrent Corinthum. Neque dubium mihi videtur, quin jam Amasi in Aegypto regnante, qui omni generi cum Graecis mercaturae favebat, patrii cultus peregrinis paullulum permixti sint, quod certe evenit Ptolemaeorum tyrannide. Macrobi²⁾ enim sententiam, post Alexandrum Magnum Ptolemaeorum tyrannide pressos Aegyptios Saturnum quoque et Serapim in cultum et quidem Alexandrino more recepisse esse coactos, eodem jure omnino de Aegyptiorum sacris dictam putaveris; nam quum Alexandria fere Graeca urbs facta esset, „Alexandrino more” tanquam Graeco more dixisset Macrobius intelligi licet.

¹⁾ Inveniuntur in Zoegae nummorum Aegyptiorum collectione signa numorum nonnulla, in quibus Isis manibus velum pandens apposito pharo conspicitur.

²⁾ Macrobi. Saturnal. I. c. 7.

Herodotus autem testis est Isidem Osiridemque reliquis Aegyptiorum deis antecelluisse¹⁾. Neque minus Iside inferior fuit Osiris, qui deae conjunx apponi solebat; nam omissa Iside Osiridis sacra fieri non poterant, attamen Isis, neglecto Osiride; quod etiam denique factum est, ut Osiridis paene obliviscerentur. Vetustissimi Aegyptii, auctore Diodoro Siculo, Solem et Lunam, quorum istum Osirim hanc vero Isidem appellabant venerati sunt. Ea vero prima gentium religio putanda est, qua sidera pro deorum numine coluntur imprimisque lunae nocturnam lucem summum mortuorum imperium tenere docetur; Aegyptios autem primos omnium fuisse, qui animos corporibus superstites fore docuerint idem Herodotus tradidit. Qua quidem sententia in mysteriis summo cum studio utebantur sacerdotes. Si modo vetustissimam hanc doctrinam habere liceat, cetera quae postea adjecta sint facillime discernimus. Nam quod idem ille Macrobius singulis narravit locis, seu Isidem terram esse²⁾, vel naturam rerum soli subjacentem, seu libri saturnialium I. cap. XXI: Isidem nihil aliud esse ac terram naturamve rerum, hoc recentioris aetatis indicia ostendit quum tam universam de numine sententiam nemo sit qui vetustissimis tribuerit Aegypti incolis. Isiam tamen majore coluerunt pietate, quod luna, vel maxime hominibus tam ardenti soli subjectis, saluberrima lux appareat, quae humidae noctis fax rores fundere videatur. Neque ab hac nostra sententia Plutarchi dictum discrepare videtur³⁾:

¹⁾ Herodot. II. 42.

²⁾ Macrobi. Saturn. I. xx. fin.

³⁾ Plut. de Iside et Osiride p. 367.

„Τὴν σελήνην γόνιμον τὸ φῶς καὶ ὑγροποιον ἔχουσαν
 εὐμενῇ καὶ γοναῖς ζώων καὶ φυτῶν εἶναι βλαστήσει”.

Quum porro etiam Nili fluctus videretur augere, ne sitiens terra ardentissimo sole plane exureretur, ea non minus opinione Isidis crevit auctoritas. Plutarchus ille qui Trajani Hadrianique auspiciis operam impendit literis doctrinas de Iside et Osiride libello compositas edidit, quae quidem editio ex eo originem duxisse videtur quod tam late Hadriano Caesare diffusa essent sacra deae Aegyptiae. At libellum illud aegre perlegenti persuasum erit auctorem omnium temporum diversas sacerdotum sententias contulisse, omisso iudicio quid prius fuerit, quidve recentiore interpretatione sine rei notitia aggestum sit, ita ut facile credideris auctorem ipsum latuisse quae vera accipienda traderet, rejiceretque vetusta omittenda. Nisi enim discrimen quod intercessit inter eam aetatem, qua Aegyptus suis legibus administrabatur eamque qua a peregrinis regibus oppressa tenebatur cognoveris, sacra quomodo mutata ejusque temporis philosophiae adaptata sint, non intelliges. Constat autem Graecam eruditionem Ptolemaeorum studio introductam, eaque antiquam Aegyptiorum naturam rejectam et paene extinctam esse illis locis, quibus Graeci accolae insiderent. Exinde nummi Aegyptii Graecis literis exstructi sunt, nummorum imagines Graecorum spectant theologiam. Saepissime enim Cererem in nummis excusam adspicimus, quae non tanto opere discrepuit a naturae cultu qui illic fiebat. Haud raro quoque videres Isidis dracones, quos dicunt agathodaemones in nummo depictos, cristis suis ornatos vebentes currum, in quo Cereris positus est calathus spicis papaverisque capitibus refertus. Recentiores Aegyptio-

rum sacerdotes philosophi Graecorum dogmatibus jam vehementur imbuti, in unā Iside ceterorum deorum fere omnia attributa et proprietates agnoverunt et religiose coluerunt. Et postquam de Iside tradere consueverunt quod Graecorum viris sapientibus de numine placuit etiam Graeciae sacro, factum est ut dea illa in urbes Graeciae permultas introduceretur, quarum urbium nomina Pausanias doctissimus Graeciae pervagator posteritati servavit.

Corinthii qui jam pridem frequentissima insignes erant navigatione eaque cum plerisque gentibus convenerant atque plerasque peregrinas terras viderant, duo habuerunt Isidis fana, quorum altero sententia a me supra proposita confirmari videtur, Graecos enim nautas deae personam plane diversam fecisse ab ea quae sancta fuerit Aegyptiis. Sunt enim duo Isidis fana posita ad viam, qua Acrocorinthum petere solebant Corinthii¹⁾, alterum Isidi Pelagiae sacrum alterum Aegyptiae. Admodum mirabilis exstitit sane haec nominum distinctio. Nam quid sibi voluerit Isidis cognomen Aegyptiae, quum et Pelagia ex Aegypto originem duxerit, non intelligo. Dictum est certe nomine illo Pelagiae Isidem Corinthiis sacram aliam esse quam quae apud Aegyptos divino honore affecta sit. Hoc autem sine dubio accipiendum erit, Pelagiam Isidem in terra qua orta sit, adoratam non esse; nam quid Aegyptiis cum mari qui pavore quodam navigium in altum vitabant, neque Nechonis regis ardentissimo studio eo perducere potuerunt ut navigandi arti incumberent. Manifestum ideo

¹⁾ Paus. II. 47. *ἐς δὴ τὸν Ἀκροκόρινθον τοῦτον ἀνιούσιν ἔστιν Ἰσιδος τεμένη, ὣν τὴν μὲν Πελαγίαν, τὴν δὲ Αἰγυπτίαν αὐτῶν ἐπονομάζουσιν.*

mihi videtur Aegyptios a navigio tam alienatos deam illam quam principem colebant, neque nautis faventem credidisse, neque marium temperantem fluctus. Cognomen igitur Pelagiae a peregrinis inventum deaeque datum sit necesse est¹⁾. Atqui jam supra conjecturam proposui, qua ratione deae istam adjectam putaverim notam. Neque est quod dubites quin non errore Phariae cognomen cum „*φάρως*” vocula comparatum eaque comparatione nova Isidi nota illata sit, qua fluctus temperare velâ navesque invenisse²⁾ nautas tueri crederetur. At ne putes sacerdotes Aegyptios contra opinionem illam Graecorum dixisse; imo confirmabant. Invenitur tamen saepius in monumentis Isis in navicula insidens, neque ab incolis „mater in scapha” non vocabatur: quam rem alii alio modo explicare conati sunt. Quum autem monumenta exstarent, in quibus sidera efficta videntur, ubi et sol ceteraeque stellae naviculis vehuntur, Isidis propria navis non esse videtur, sed quae omnino sideribus imago adjici soleat. Jamblichus denique de deis Aegyptiorum libro navicula, quam Isis regeret significari mundum censuit, quem pari modo deae numen gubernaret. Nautarum igitur patrona apud Graecos culta est inprimisque Corinthios, quam sibi propitiam facere studebant magno apparatu Isidis navigium celebrantes, eo quidem tempore, quo

Solvitur acris hiems grata vice veris et favoni

Trahuntque siccas machinae carinas.

¹⁾ Hygin. fabul. 277. Vellificia primum invenit Isis; nam dum quaerit Harpocratem filium rate vellificavit.

²⁾ Invenitur nonnunquam Isis in nummis Aegyptiis Caesarum aetate excusis velum manibus pandens, cf. Zoëga nummi Aegyptii.

Et quidem per tria quatuorve saecula quotannis haec sollemnia facta sunt, quum Lactantius istius deae navigii ejusmodi mentionem fecerit, ut ad suam usque aetatem celebratum esse pateat¹⁾. In ceteris quas Pausanias enumeravit urbibus nihil de Pelagia Iside, sed fanā refert istius deae, quam Aegyptii divino honore affectisse videntur. Quæris fortasse qua re Pelagia ab Aegyptia distincta sit. Ea primum ut illa quod nomine jam intelligitur Græca, haec autem Aegyptia haberetur. Quantum porro ex alio quodam auctoris nostri loco conjici licet²⁾, Aegyptia Isis deis inferis adscripta erat, cujus signum nisi sacerdotibus conspiciere nefas habebatur, cujusque adyto omnibus interdictum erat nisi quem per somniorum visa sibi prae ceteros delectum advocasset. Pausaniam non fugit hunc inferum deorum esse morem, quum adjiceret³⁾: τὸ δὲ αὐτὸ καὶ ἐν ταῖς ὑπὲρ Μαϊάνδρου πόλεσι ποιῶσιν οἱ καταχθόνιοι; namque in paludosa Maeandri regione Dianae Ephesiae fanum fuisse constat, cujus vetustissimum mammosum signum ad almam Naturam spectare videbatur. Homini cuidam, qui profanus in Isidis templum Tithoreae exstructum intravit, ingresso omnia „εἰδώλων” vel lemurum plena visa sunt teste Pausania qui sine dubio hanc sibi a sacerdotibus narratam fabulam memoriae prodidit, qua saltem vulgi de deae natura sententia intelligitur. Non temere igitur contenderem Isidem Aegyptiam dictam, in Graecia deis inferis adscriptam esse.

¹⁾ Lact. Instit. div. I. c. 11. Quo igitur argumento probari potest nec Europam in tergo sedisse nec Jo factam bovem? Quod certus dies in festis *habetur* quo Isidis navigium celebratur.

²⁾ Paus. X. 32. 9.

³⁾ Paus. I. 1.

Qua quidem sententia probata pari jure contendere licet Pelagiam in Graeciae urbes Aegyptiae priorem receptam esse, quum paucas si exceperis urbes Graecis dummodo priscum vigorem non amiserint inferorum deorum cultus non essent grati. Megaris autem, Phliunte, Troezene ejusque proximo in oppidulo Methanae Isidia invenit templa doctissimus ille Graeciae antiquitatis indagator, quas magna ex parte Isidi Aegyptiae sacra fuisse videntur; ea saltem, quibus deae signa ita erant occulta ut nemini numinis contingeret conspectus. Neque tamen hoc praetermittendum puto, quod omnes quas modo laudavimus urbes oppidulaque in eodem fere Graeciae angulo compositae sint, ita ut credere possis Isidia cultum non tantum in Graecia valuisse quantum apud Italos; quas urbes quum circa Corinthum fere omnes sitae fuerint, ab ea sacra illa accepisse verisimile est. In Methanae oppidulo nihil memoria dignum invenit Pausanias nisi Isidis fanum, quod unicum oppidi fanum fuisse videtur.

Maxime autem floruit Isidis cultus Tithoreae, Phocensium in urbe, qua fanum sanctissimum omnium quotcunque Graeci fecerunt deae Aegyptiae maxime celebrabatur; quem cultum, quum simillimus ejus quem Romae postea fecerunt videatur, accuratius tractandum censui. Deae enim Tithoreae ager addictus erat, fauumque exstructum in quo sacra fiebant. Neque circa fauum habitare fas ducebant, neque cuiquam aditus patebat nisi a dea somniis vocato. Eis verum, quibus introire fas erat, ante dies festos lustrandum erat arcano ritu adytum. Namque bina quotannis sollemnia Tithoreenses instituerant, alterum vere factum, alterum autumno quibuscum festis junxerant nun-

dinas. Quod permirum nobis traditur, id est, ut animalia deae immolare solerent supplices; qui quidem mos tantum ab Aegyptiorum doctrina discrepat, ut si quis animal necaverit eum capitis damnarent. Hoc facile discernere possumus indicio Aegyptiorum sacra, quae Graeci suo more variabant, ab illis quae mera servata sunt absconditis in Aegypti locis, quo Romana irrupere non valuerat eruditio. Lautiores autem Tithoreae cives boves et cervos immolabant anseres aut meleagrides aves pauperes. Haec, quae tam vilis fortasse videtur mentio, hoc saltem docet, Isidem non a proceribus tantum adoratam esse sed summo studio a multitudine quoque, quam etiam Romae sacrorum Isiacorum quam diligentissimos invenimus assecclas. Summam vero potestatem adeptos esse Isidis sacerdotes mox erit perspicuum.

Tamen maximo mihi fuisset gaudio si mihi contigisset viam indagare, qua sacra ista pervenerunt Romam; at quum omnino scriptorum deficiant traditiones, tantum conijcere licet, quod argumentis firmari non possit. Non enim si alia quaedam plana fit via, qua Isiaci sacerdotes Romam sint profecti, ex Aegypto credendum mihi videtur in urbem pervectos esse, quum illa admodum adhuc reclusa esset Romanis. Mercatura enim qua Itali cum Aegyptiis utebantur inde ex Caesaris temporibus aucta est. Constat autem Sullae contra Mythridatem Ponti regem exercitum in Graeciam cum rege illo magnam partem foedere junctam bellum ferentis apud Tithoream castra fecisse¹⁾. Neque minus patet sacerdotes agnina solere subsequi, quia tutiores ita sibi videantur. Quid igitur

¹⁾ Plut. Sulla c. 15.

verisimilius quam ut a Sullanis qui sine dubio mysteria modo cognita valde amarant militibus ab omni impetu tecti in urbem pervenerint, praecipue quum Sulla dictatore prima Isiaci cultus vestigia exorirentur. Tamen iterum notandum mihi videtur, hanc meam conjecturam minime tanquam vera sit laudem affectare; satis erit si modo non nimis temere facta videbitur.

Romae autem initio paucos habebat hospites dea advena; neque tamen multo post tantam in urbe auctoritatem nacta est, ut senatui videretur deae templa diruenda esse, qui summa jam diligentia curabat ne peregrini popalam instituerentur ritus, nisi a se publice introducti. Non enim tot annis postquam Romam pervenerant Aegyptia sacra repulsa essent, nisi privato primum culta studio tunc demum in lucem temere producta essent, producta vero civitatis concussura esse viderentur firmam conditionem. Anno igitur 695 urbis conditae, a. C. n. 59 Senatus auctoritate nisi Piso et Gabinius Coss. Aegyptia represserunt sacra: quam rem gravissimam tradidit Tertullianus quum libro apologetico suo ¹⁾ tum ad nationes scripto libello, quorum altero quidem: Serapem, inquit, Isidem et Harpocatrem cum suo Cynocephalo Capitolio prohibitos inferri, id est curia deorum pulsos Piso et Gabinius Coss. non utique Christiani, eversis etiam aris eorum abdicaverunt, turpium et otiosarum superstitionum vitia cohibentes": idemque spectat ad nationes libro I. c. 10²⁾:

¹⁾ Tertull. apologet. c. 6. edit. Havercamp. p. 74.

²⁾ cf. et Arnobius quid dixerit adv. nationes II. c. 73: Quid vos Aegyptia numina, quibus Serapis atque Isis est nomen, non post Gabinium et Pisonem coss. in numerum vestrorum rettulistis deorum?

Ceterum Serapem et Isidem et Arpocratem et Anubim prohibitos Capitolio Varro commemorat, eorumque statuas a senatu dejectas non nisi per vim popularium restructas. Sed tamen et Gabinius Consul Kalendis Januariis cum vix hostias probaret prae popularium coetu, quia nihil de Iside et Serape constituisset potiore habuit Senātus censuram quam impetum vulgi et aras institui prohibuit". — Utrique huic Tertulliani narrationi magna sane auctoritas tribuenda est, quum non solum miro modo consentiant, sed etiam fontem ex quo hauserit auctor indicaverint. Et quis porro auctor pluris Varrone existimandus est, qui rem illam suae memoriae historiam scripsit. Notanda autem videtur dignitas qua florebant illorum sacra, ut etiam Capitolium antiquam illam patrii cultus sedem ascendere conati sint; neque minus admiranda est vis quam magistratibus contra se agentibus opposuerint: nam ita iam invaluerant ut summa magistratuum fortitudine opus fuerit ad rejiciendum mysteria tuentis impetum populi. Atque persuasum est mihi illis potissimum temporibus haud raro factionum consiliis latibulum fuisse Isiacum collegium, donec Caesarum imperium undique firmatum insidias factionum inanes atque vanas reddiderit. Neque desunt quibus hoc probare possim, quum Caesar mox collegia omnia distraxerit, nec nisi Judaeis in urbe degentibus ut sacrorum causa convenirent concesserit¹⁾; atque postea, Augusto a. u. 733 Roma profecto, qui interea orti erant tumultus Agrippa oppressurus protinus Aegyptia sacra ex urbe pepulerit. Fortasse et quae Maecenatem Augusto de rebus

¹⁾ Josephus archaeol. Jud. 14. 17.

sacris praecipientem introduxit Dio Cassius¹⁾ hoc suo loco afferantur, ut ne peregrina sacra fieri concederet, quibus non solum deos contemnere homines consuescerent sed etiam multi ad res novas pellicerentur molientes, quo facto conjurationes gigni solerent et sodalitia, quae minime profutura essent imperio.

At jam paucis interpositis annis, L. Aemilio Paulo et G. Claudio Metello coss. (a. u. 704) iterum eo pervenerat, ut fana Aegyptiorum deorum quae homines privati sua pecunia exstera curaverant²⁾ publice delenda esse decreverit Senatus. Non eandem tamen qua antea Bacchanalia sacra non modo ex urbe sed ex universa Italia expulerat, in sacra Aegyptia habuit potestatem; quum id quidem multitudini concedere cogeretur tumultu ut extra pomoerium fana habere liceret. L. Aemilii Consulis animo fortissimo patrum auctoritas servata est. Nam quum opificum nemo fana auderet attingere, ipse vir praetextatus posita toga securim arripuit arreptam templi foribus inflixit³⁾.

¹⁾ Dio Cass. lib. 52 c. 36. τὸ μὲν θεῖον πάντη πάντως αὐτὸς τε σέβειν κατὰ τὰ πάτρια καὶ τοὺς ἄλλους τιμᾶν ἀνάγκη· τοὺς δὲ δὴ ξενίζοντας τε περὶ αὐτὸ καὶ μίσει καὶ κόλαζε, μὴ μόνων τῶν θεῶν ἔνεκα, ὧν καταφρονήσας οὐδ' ἄλλου ἂν τινος προσημείσειεν, ἀλλ' οὐ καὶνὰ τινα δαιμόνια οἱ τοιοῦτοι ἂν ἐσφέροντες πολλοὺς ἀναπέθουσιν ἀλλοτριονομεῖν. καὶ ἐκ τούτου καὶ συνωμοσίαν καὶ συστάσεις ἐταιρεῖαι τε γίνονται, ἅπερ ἥμισυ μοναρχίᾳ συμφέρει.

²⁾ Dio. Cass. XL. c. 47. τοὺς γὰρ ναοὺς αὐτῶν, οὓς ἰδίᾳ πρὸς ἐπεποιήντο καθελεῖν τῇ βουλῇ ἔδοξεν. οὐ γὰρ δὴ τοὺς θεοὺς τούτους ἐπὶ πολὺ ἐνόμισαν, καὶ ὅτε γε καὶ ἐξενίκησαν ὥστε καὶ δημοσίᾳ αὐτοὺς σέβεισθαι, ἔξου τοῦ πωμηρίου σφᾶς ἰδρύσαντο.

³⁾ Val. Max. c. III. § 3. L. Aemilius Paulus, cos. quum Senatus Isidis et Serapidis fana diruenda censuisset, eaque nemo opificum attingere auderet posita praetexta securim arripuit templique ejus foribus inflixit.

Hoc a Consule ea ni fallor ratione factum, ut ostenderet deos Aegyptios civibus Romanis omnino non putandos esse deos, quum ne templum quidem violatum ulscisci possent, si modo patrii dii urbem populi Romani custudirent; non tamen eo valuit, quin secundo anno post dirutum Isidis fanum novum quoddam in urbe exstiterit. Et quum illius sacra apum examinibus perturbarentur, quae Capitolium circumstrepentia Herculis insidebant signo, tum sacrificulis cognito visum est omine omnia Isidis atque Serapidis fana diruenda esse, quod quidem protinus est factum¹⁾). Neque G. Julius Caesar rerum potitus fieri passus est, ut Isiacorum collegia Romae convenirent; nam omnia collegia distraxit²⁾), quae jam antea saepius in reipublicae detrimentum conversa Senatus consulto L. Caecilio et Qu. Martio Coss. tollenda mandata a P. Clodio aura populari niso contra patrum auctoritatem sunt restituta³⁾). At quae magistratum constantia summoque eorum vitae et dignitatis periculo obolita erant, haec tres illi reipublicae administrandae viri, quo auram assequerentur popularem sua sponte introduxerunt; M. Antonius enim et Octavianus et Lepidus iterum societate juncti Isidi et Serapidi fanum decreverunt⁴⁾).

¹⁾ Dio Cass. lib. 42. 26. μέλισσαι ἐν τῷ Καπιτωλίῳ παρὰ τὸν Ἑρακλῖα ἰδρῦθαι, καὶ, (ἐτύγγανε γὰρ ἱερά Ἴσιδι τότε γιγνώμενα) ἔδοξε γνώμῃ τῶν μάντεων πάντα αὐτῆς τὰ τε ἐκείνης καὶ τὰ τοῦ Σαραπίδος τεμενίσματα κατασκάψαι.

²⁾ Suet. Jul. Caesar.

³⁾ Cic. pro Sextio 25.

⁴⁾ Dio Cass. l. 47. c. 15 extr. τὸν μὲν οὖν ἐνταυτὸν ἐκείνον ταῦτά τε οὕτως ἐποίησαν καὶ νεῶν τῷ τε Σαραπίδι καὶ τῇ Ἴσιδι ἐψηφίσαντο.

Hoc facto tanquam civitatem adepti sint, Romae fuerunt dei Aegyptii. Mira quidem sors erat Isiaci cultus, quippe qui non solum piis animis praebuit solatium, sed etiam a primis quibus Romae consederat temporibus variis favebat celandis sceleribus. Namque Isidis de templo dicere possis quod salse de Pasiphaa meretrice cecinit Archilochus¹⁾:

Συκὴν πετρᾶν πολλὰς βόσκουσα κοράνας.

Nec quemquam a fano arcebant sacerdotes, si modo dederit dona eiusque opera sacra propagari possint. Itaque et multorum libidini inserviebant, ne dea scilicet ejus potentiam tanto opere venerabantur ulla in re videatur deficere; animis ideo amoris impetu afflictis eo ut satisfacerent cupidini medebantur. Quid quod artis amatoriae poeta dilucidis verbis Isidis juvenibus commendaverit lenocinium²⁾:

Neu fuge linigeræ Memphitica templa juvencae Isidis

Multos illa facit quæ fuit ipsa Jovis
aliove loco:

Nec tu linigeram fieri quid possit ad Isin

Quæfieriis

At quis nescit poetis lyricis vario modo arcana pectoris desideria celebrantibus Isidis fanum admodum tritum fuisse; quis non novit Juvenalis clarissimam qua mysteria acerbissima impugnet objurgatione saturam? Turpissimum autem quodcumque a sacerdotibus crimen est commissum Flavius Josephus Vespasiani libertus historia quam de bello Judaico scripsit tradidit memoriae. Quum enim Tiberio

¹⁾ Athen. XIII. 594. B. sqq.

²⁾ Ovid. A. A. I. 77.

Caesare Mundus eques Romanus flagranti arderet alienae et quidem pudicissimae uxoris amore, nec ulla ratione sperare possit fore ut quem vehementer petebat assequeretur finem, Isiacos sacerdotes data pecunia sibi conciliavit. Hi quidem protinus feminae mentem fabulis coeperunt irretire, quo facto deum Anubim ejus amore captam simulant exegisse ab ea fani incubationem. Qua nefanda fraude capta est pudicitia. Ne tamen ultro facinus illud disseramus scriptoris locum laudatum proponimus¹⁾, quo fabula illa gaudio quodam tractata esse videtur, quum auctor libelli quo facilius cives suos innocentes ostenderet, ceteris voluptate quadam crimina videatur objurgasse. Sed hoc etiam fabula illa intelligitur, non defuisse, qui cum summa animi sinceritate mysteria illa coluerint; quorum una mulier illa habenda est quae periit religiosa fide nimis credula. Sane innumera sunt scelera, quae in Isidis adytis celabanter, attamen nemo possit contendere deae honorem tam fragilibus nisum esse fundamentis, quam libidine et scelere: haec enim hominum taedium celerrimo pede sequitur; nisi vero temporis universa ratione fota essent sacra illa, non tot tamque severis opus fuisset magistratum ad ea diruenda decretis. Ita usque creverunt et propagata sunt.

Augustus Caesar quamvis ipse deis Aegyptiis olim voverit templum, tamen sacerdotes in urbe considerare non eat passus. Neque ipse quidem tunc Isidis sacra curabat. Imo multa patria quae oblivione erant demersa, restituenda curavit. Nam aedes sacras vetustate collapsas aut incendio absumptas refecit easque et ceteras opulentissimis

¹⁾ Bell. Jud. lib. XVIII. 3.

denis adornavit¹⁾. Nonnulla etiam ex antiquis caerimoniis paulatim abolita restituit, ut Salutis augurium, cetera²⁾. Non autem restitutis quae abolita neque desiderata sunt contrarium quam quod tetenderit, effecit? quum jam sapientium risui subjiceret quae obsoleta modo repeterat? Attamen eo severitate et antiquae eruditionis studio non tetendit ut Isidis sacra impugnaret; hoc solum cavuit, ne transgrederebantur pomerium. Fana vero quae a privatis exstructa invenerat liberis exornanda mandat, ubi deficiunt proguati ipse curat³⁾. Prima etiam eo tempore vestigia exoriuntur eorum qui Judaica praecepta sunt sectati; aliud quoddam argumentum quo indicetur hominum unius adorandi numinis desiderium. Gajum enim nepotem, quod Judaeam praetervehens apud Hierosolimam non supplicasset, collaudavit Caesar Augustus⁴⁾, qui quidem ejusdem temporum mos fuit, ut Judaeorum numen adorarent Romani. Pari severitate Tiberius animadvertit in illos, quia saepius peregrina sacra expelli jussit. — Sed neglectis eorum sacris tamen mira Aegyptiorum artificia Augustus civibus non censuit retinenda esse⁵⁾, quae de causa obeliscos duos ab Helopolitana civitate Romam transferri unum in circo ma-

¹⁾ Suet. Octav. c. 30.

²⁾ Dio Cass. 37. 24: τὸ οἰώνισμα τὸ τῆς ὑγιείας.

³⁾ Dio Cass. 53. c. 2. καὶ τὰ μὲν ἱερὰ τὰ Αἰγύπτια οὐκ ἐπέδεξάτο εἰσὼ τοῦ πομπηρίου, τῶν δὲ θεῶν ναῶν πρόνοικον ἐποιήσατο τοὺς μὲν γὰρ ὑπ' ἰδιωτῶν τιμῶν γεγενημένους τοῖς τε παισὶν ἀδαῶν καὶ τοῖς ἐγγόνοις, εἰ γέ τινες περιῆσαν, ἐπισκευάσαι ἐκέλευσε, τοὺς δὲ λοιπούς αὐτοῖς ἀνεκτίσατο.

⁴⁾ Suet. Octav. 93. collatis Tibuli carmin. III. lib. I. vv.

Aut ego sum causatus aves aut omnia dira

Saturni aut sacram me tenuisse diem.

⁵⁾ Ammian Marcell. in XVII. 4.

ximo alterum in campo Martio collocari jussit; litterasque quae Alexandriae miro modo florebant, quum Romani scriptores eas sibi proponerent exemplaria, quid miram quod Aegypti admiratio indies aucta est. Neque sacerdotum opera defecisse putanda est, qua gentem suam nobilissimam studerent celebrare. Qui enim constantiae memores sunt, qua Persis terram suam in ditione tenentibus et quidem vario Marte renixi sint Aegyptii, non nimis dubius erit, qua ex causa Agrippa, civium tumultu pacato protinus templa, quae iterum intra pomoerium exstructa invenerat, Aegyptia deleverit. Jam supra hac de re disceptavimus nonnulla, quae hoc loco paucis ad finem perducenda putavi verbis¹⁾. Jam respicienda erit Maecenatis oratio, quam supra laudavi, qua etsi omnino dicta esse multa videantur, rem quandam illo tempore factam spectasse eum censeo. At quaesierit quidam, quid profecerit Caesar, si mysteria illa non prorsus expulerit, sed modo relegaverit ex urbis pomoerio? Hoc enim monuit Caesar, non jam suo jure neque publica auctoritate fieri sacra; quo facto sacerdotum potentia haud leniter infracta est.

Tiberius qui regnum ab Augusto acceperat non tanta prudentia consuluit reipublicae, quanta ille, sed genio suo nimis indulgit, quo factum ut quae sibi displicuerant aboleret, alia conservaret. Attamen nonnunquam animi ingenui aut strenuae virtutis captabat laudem, ideoque multa fecit, quae certe admiranda sunt. Judaeorum doctrinam multi

¹⁾ Dio Cass. 54. c. 6. τὰ τε ἱερά τὰ Αἰγύπτου ἐπεφύοντα αὐθις ἐς τὸ ἄστρο ἀνέστειλεν ἀπειρῶν μηδὲνα μηδὲ ἐν τῷ προαστείῳ αὐτὰ ἐντὸς ὀγδοῦ ἡμισταδίου ποιεῖν.

amplexi erant, neque minus audacia sua insignes erant Isiaci sacerdotes quibus nefastissimum illud facinus¹⁾ fuit erimini. At Tiberius Caesar poenas erat petiturus ex reis, sacerdotes enim lenones cruci affigi, templum quo mulierem ceperint, solo aequari, signum deae in Tiberim demergi iussit²⁾. Externas caerimonias, Aegyptios Judaciosque ritus compescuit, coactis qui superstitione ea tenebantur religiosas vestes cum instrumenti omni comburere. Senatus quoque, quum Caesarem esse iratum vidisset, servius Aegyptia sacra ausus est impugnare. Itaque patres paene duram hac de re sententiam ediderunt, quam Tacitus nobis tradidit annalium libro III. c. 85:

Eodem anno (p. C. 19) Senatu actum de sacris Aegyptiis Judaicisque pellendis; factumque patrum consultum ut quatuor millia libertini generis ea superstitione infecta, quis idonea aetas in insulam Sardiniam veherentur, coercendis illic latrociniiis, et si ob gravitatem coeli interissent, vile damnum; ceteri cederent Italia, nisi certam ante diem profanos ritus exuissent. — Credideris fortasse illa tam gravi poena ita jacuisse Isiacos ut nunquam ad pristinam redire possent auctoritatem! Sed „Naturam expellas furca, tamen usque recurret”. Jam stoicorum doctrina superstes erat, quae sub insequentibus Tiberium Caesaribus summam inter homines gloriam nacta sententiam de animo rerum naturae innato rationisque compote omnia suo nutu ac numine moderanti, expulsis etiam Isiacis servavit. Et quum Caesares qui post Tiberium rerum ditionem habebant magis superbiae suae indulgerent quam civitatis leges

¹⁾ cf. Josephum bell. Jud. XVIII. 3.

²⁾ cf. Joseph. l. l.

tueri et servare studerent, diu neglecta Isidis mysteria maiorem quam antea tulerant sibi comparaverunt assensum. Tiberii supremum fuit interdictum, quo cultus ille vexatus est, quum postea etiam imperatores coluerint Isidem. De Othone Caesare tradidit Suetonius, ipsum sacra Isidis saepe in linteae religiosaque veste propalam celebrasse¹⁾. At dum a populo Romano magna diligentia coluntur dei Aegyptii, aliunde ceperunt detrimentum. Magno enim quod Tito imperatore in campo martio ortum erat incendio Iseum et Serapeum²⁾ cum multis atque magnificis aedibus consumptum est, anno eodem quo et Pompejanum Iseum universo cum oppido ignium Vesuviorum eruptione deletum est; fato nobis quidem benevolo, quum integrum fanum cineribus abditum causa vel forte fortuna ad lucem editum sit.

Gratus autem Isiacae turbae, cujus opera salvus exstitit Domitianus Isidi et Serapidi fana refecit³⁾, sicuti credere licet eorum sacris propenso animo Caesarem favisse. Tumultu enim quo Vitellius interfectus est cito in Capitolium refugit Domitianus puer „cum patruo Sabino et parte praesentium copiarum; sed irrumpentibus adver-

¹⁾ Suet. Otho c. 12.

²⁾ Dio Cass. lib. 66. c. 24., πῦρ δὲ δὴ ἔτερον ἐπίγειον τῷ ἔξῃς ἔει ποτὶ πάντων τῆς Ῥώμης τοῦ Τίτου πρὸς τὸ πάθημα τὸ ἐν τῇ Καμπανίᾳ γερόμενον ἐκδημήσαντος ἐπενείματο. — Καὶ γὰρ τὸ Σαραπίον καὶ τὸ Ἰσεῖον τὰ τε Σέπτα καὶ τὸ Ποσειδώνιον. Collatis Arnobii verbis quibus idem spectavit, adv. nat. VI. c. 23. Ubi fuit Serapis Aegyptius quum consimili casu jacuit solutus in cinerem cum mysteriis omnibus atque Iside.

³⁾ Eutrop. brev. hist. R. VII. c. 23. Romae quoque multa opera fecit, in his Capitolium et forum transitorium, Odeum Divorum Porticus, Iseum, Serapeum ac stadium.

sariis et ardente templo apud aedituum clam pernoctavit; ac mane Isiaci celatus habitu interque sacrificulos vanae superstitionis, quum se trans Tiberim ad condiscipuli matrem comite uno contulisset, ita latuit, ut scrutatoribus qui vestigia subsecuti erant, deprehendi non potuerit¹⁾. — Jam verum de hoc cultu scripforum loci, qui recentiore aetate scribentes res gestas populi Romani memoriae prodidere rariores reperiuntur, quum in deos publice adoratos referri coepisset Isis; sed non prorsus quidem deficiunt. De Hadriani in deorum Aegyptiorum cultum propenso infestove animo Aelius Spartianus non idem servavit iudicium, quum in vita, quam Hadriani Caesaris scripsit capite 22 eum sacra Romana diligentissime curasse, peregrina centemsisse, capite 26. Tibure Canopum fuisse ad instar illius quod Canopi fuerit traderet ab eo exstructum. Ejusdem templi ruinae nostra aetate inventae sunt²⁾ quibus multa signa deis sacra abscondita fuere, quae quum priscam Aegyptiae fingendi artis simulabant rationem, tum Graecorum arte sculpta videntur. Accedit ut Antinous juvenis cujus amore Hadrianum ita exarsisse scimus ut mortuum appellaret divum, in nummis Aegyptiis (cf. Zoëgae collectionem) cum loto flore capite ornatus ad deorum Aegypti instar excusus reperiatur, quo satis mihi demonstrari videtur numina illa Caesari non

¹⁾ Suet. Domit. c. 1. — Tacit. hist. III. 74.

²⁾ Winkelm. storia del arte II. c. 3. Nelle rovine di questo tempio se non tutti, almeno per la maggiore parte sono stati scavati i lavori d'imitazione delle antiche egiziane figure che reggono in Roma. In alcune egli feci esattamente imitare il più vetusto lavoro et in altre l'arte degli Egizi accoppio con quella de' Greci. —

ingrata fuisse. Et quidem neminem latet hoc potissimum tempore mysticam hominum cogitationem, qualis Antoninorum fuerit aetate maxime valuisse ad illa propaganda sacra. Eo enim tempore Athenienses ignoto numini aram dixerunt sacram. M. Antonius Philosophus vero Cereris Eleusinae mysteriis initiatus est; et quod maxime mirandum, Alexander Severus imperator¹⁾ „quum Christiani quendam locum qui publicus fuerat occupassent contra popinarii dicerent sibi eum deberi, rescripsit melius esse ut quo modocunque illic deus coleretur, quam popinariis dedatur”. Nam inscii homines ardore quodam pulsati sunt ad mysteria, quibus divinae doctrinae cognitio arcanis rite sanctoque numen coleretur. Neque tamen Commodus imperator, foedissimum illud post hominum memoriam monstrum, etiamsi Isiaca sacra superbe turbavit, saeculi sui reniti potuit cogitationi. Nam quae de illo leguntur in vita ab Aelio Lampridio conscripta saevissimam cum puerili quadam petulantia junctam ostendunt crudelitatem. At quamvis Isiacos „usque ad perniciem pineis pectus tundi cogerit et Anubim in pompa ferens Isiacorum capita quae etiam capillis nudata esse solebant graviter ore simulacri obtuderit²⁾), tamen Isidis sacra tanta coluit cura ut et caput raderet et Anubim portaret”. Narrat porro idem Aelius Spartianus, qui et Pescennii Nigri exstitit laudator hunc Pescennium „in Comodianis hortis in porticu curva pictum de musivo³⁾ inter Commodi ami-

¹⁾ Aelius Lamprid. Alex. Severus c. 49. extr.

²⁾ Ael. Spartian. Commodi vita c. 9.

³⁾ Videtur consuetudo fuisse illius temporis ut illa deis quae praestaverint officia pictura memoriae traderent, quod ex Tertulliani in senatorem Isidis orgiastam carmine liquet:

cissimos se vidiſſe ſacra Iſidis ferentem, quibus Commodum adeo deditum fuiſſe narrat ut et caput raderet et Anubin portaret et omnes expleret paſas¹⁾. Loci quidam fuiſſe videntur quibus conſtiterint pompae, ubi deorum poſitis ſignis hymnos cecinerint ſacerdotesque deorum ſimulacra oſtenderint multitudini. Fuerunt etiam aedificulae illis in locis exſtructae, mansiones vocatae quae res ex vetere intelligitur inſcriptione²⁾ apud Reineſium ſervata (tom I. n. 139).

Teque domo propria pictum cum ſcabiſ ante
Nunc quoque cum ſiſtro faciem portare caninam
Haec non humilitas ſed humilitatis imago
Aedibus illa tuis ſemper monumenta manebunt.

¹⁾ *paſas*. Hanc enim quam membranea Palatina exhibent lectionem cum Salmaſio et Grutero probaverim pro vulgari „partes” ſcriptura, quum et in Caracallae vita idem Spartianus hanc diſſerens rem tradidiſſet Commodum ita Iſiaca myſteria celebrasse ut „et Anubin portaret et caput raderet et *paſas* ederet facileque fieri poſſet ut ſcriba quem vocis pauſa latuerit ſignificatio pro illa partes poſuerit; at tum partes implet non expleret erat ſcribendum. Accedit ut „*paſam* ederet expleretve” graece ἀναπαύειν vox propria fuerit qua quaedam audirentur pomparum ſtationes. cf. Philoſtratum in Apollonii Athen. Sophiſtae vita: ἐτάθη ἐν τῷ προαſτείῳ τῆς ἐν Ἐλευſίνι λεωφόρου ὄνομα τῷ προαſτείῳ ἱερὰ ſυκῆ. τὰ δὲ Ἐλευſινιώθεν ἱερὰ, ἐπειδὴν ἐς αὐτὸν ἄγωσιν, ἐκεῖ ἀναπαύουσιν.

²⁾ „Pro ſalute domus Auguſtae corpora paſariorum et argentariorum mansionem Iſidi et Oſiridi aedificavimus.” Reineſius pro paſariis aurariorum ſcribendum eſſe coniecit, quae tamen admodum torta mutatio nobis non placuit. Vocem paſariorum autem non ad Iſiacos referendam putamus, ſed collegium nautarum quoddam qui remigio praefuerunt moderatores (cf. Senec. ep. 56) quod optime cum tutela congruit, qua Iſis nautas fluctuum ſaevitiae credebatur eripere.

Non minore Antoninus Caracalla sacra ista fovit veneratione, eaque in numerum publice factorum videtur retulisse; inveniuntur enim apud Aelium Lampridium verba haec: Antoninus Caracallus sacra Isidis Romam deportavit et templa ubique magnifica eidem deae fecit; sacra etiam maiore reverentia celebravit quam ante celebrabantur." Quum autem haec sententia quam ex scriptore Caracallae sine dubio aequali hauserat, ab eis quae modo scripsit de Commodio discrepare viderentur, Spartianus „in quo quidem mihi mirum videtur" inquit „quem admodum sacra Isidis primum per hunc Romam venisse dicantur, quum Antoninus Commodus ita ea celebravit, ut et Anubim portaret et pausas ederet: nisi forte ille addidit celebritati, non eam primus invexit¹⁾. Neque Causabonus habuit quo modo discrepantia illa tolleretur, qui lectionem: „Sacra Isidis Romae portavit" proposuit. Sed hisce verbis nihil vel certe nihil memoria dignum tradidisse auctorem neminem fugiet; nam hocne mentione dignum, quod jam ante eum plerique fecerunt, quoniam Commodus alique Romae sacra antea portaverant. At quum Aurelius Victor quoque notasset, sacra Aegyptia ab illo Romam esse deportata rejecta Causaboni conjectura mihi videtur. Respicendum est scilicet ad legem illam, qua Isidis sacra intra M. passus extra pomoerium fieri vetitum erat, nondum abolitam: Caracalla autem ista in urbem introducta quasi Romana civitate donavit mysteria, quae res haud minus verbis „et ubique magnifica templa fecit" manifesta. Sine dubio quo Spartianus usus est auctor Caracallam mysteria illa introduxisse scripserat „in urbem", qua

¹⁾ Ael. Spartianus Caracall. Antonin c. 9.

fefellit mentione Spartianum. Tum autem firmam sedem Romae adepta erat dea Pharia, quae nisi cum urbis ruina non est eversa. Alexander Severus imperator pio animo coluit mysteria „Isium et Serapium decenter ornavit, additis signis et deliâcis et omnibus mysticis¹⁾); atque insigni eis interfuit studio Severi conjunx Julia Domna.

Credere possis et quidem saepius dictum est Mithrae cultu postea Romae propagato Isiaca expulsa esse sacra, quia et historiae scriptores nullam eorum fecerint mentionem. Donec autem mentione dignum videbatur traderunt imperatores nobilesque Isidi supplices; at quum cultus deae jam publice faciendus curaretur, silentio praetermittebant res Isiacas. Sacra enim dum Capitolium Romanis firmum erat munimentum Romae florebant; quod ne temere dixisse videamur, quum aliorum tum Tertulliani probatum demonstramus testimonio, qui in libello ad nationes scripto locum praebuit corruptum lacuna quidem neque tamen sensu carentem, quo haec scripsit: Sic Serapeum, sic Capitolium petitur, addicitur conducitur . . . sub eadem voce praeconis, eadem exactione quaestoris; quo auctoris testimonio non solum fieri sua aetate Isiaca mysteria liquet, verum etiam publica exactione deis templa exstructa esse Aegyptiis, eosque aequae ac ceteri Romanorum dei publice adoratos esse. Multa porro Aegyptiorum sacerdotum dogmata et praecepta jam in primis ecclesiae aetatibus a quibusdam Christianae doctrinae asseclis accepta cumque Christianorum sententiis mista servata sunt: quod Gnosticis ut dicuntur maxime exprobratur; plures

¹⁾ Ael. Lamprid. vita Alex. Severi. cf. et Heynii hac de re opusculorum dissertationem.

mysteriorum caerimoniae ritibus ecclesiae catholicae diversa quidem interpretatione insertae ad nostra usque cognoscuntur tempora.

Diximus antea non solum Romae Isiaca sacra summum adepta honorem sed etiam per totum Imperii orbem propagata esse; neque plura quam quod probari possit nos contendisse allatis nunc argumentis demonstrare conabimur. Quot Graecia Isidis habuerit templa, supra dictum. Exstant autem apud Gruterum inscriptiones nonnullae quae fana Isidi quibusdam locis dedicata indicant, ut in agro Veronensi „Matri Deum et Isidi C. Menatius C. fil. Fabius Severus fanum refecit et pronauum de suo fecit ex voto”, (Grut. I. p. 272), et in Brixienti regione, M. Cassius M. fil. miles praetorianus aedem Isidi pecunia sua fecit¹⁾, utque in Helvetiae pago et monasterio Wettingen tabula est inventa, qua fanum intelligitur Isidi dedicatum: „Deae Isidi templum a solo L. Anusius Magianus vir Aquensis de suo posuit, cujus templum etiam uxor et filia ornamentis auxerunt. Neque defuerunt privati homines qui signa ponerent deae. Capuae enim inventa est basis cui haec verba inscripta sunt: Te tibi una, quae es omnia Dea Isis Arrius Balbinus V. C; Patavii alia quaedam exstat cui imposita erat dea ex monitu ejus a. L. Valerio Memore VI. viro Aug., Acci denique in Hispania Livia quaedam Chalcedonica Isidi signum erexit ornatum ut potuit. Allatis illis testimoniis cognovimus non solum in Italia sed etiam in Gallia cisalpina, Helvetia, Hispania fuisse qui pio animo Aegyptiis mysteriis fuerint dediti;

¹⁾ Judice facillime Gruteri quo loco positae sint inscriptiones inveneris. —

quod autem mireris cippus marmoreus in Flandria a duobus legionis V militibus Aug. Isidi sanctus inventus est¹⁾, et si Francogallis auctoribus fidem licet habere Parisiis quoque dea Pharia adorata est. Refert enim Jacob. Martinus²⁾ testimonio scriptorum qui sibi antecesserunt visus, in monasterio divi Germani Parisiis signum diu servatum esse Isidis, donec Briçonnet Episcopus anno Christi 1514 signum illud deleri jusserit. Mihi quidem persuasum est sicuti in ceteris Romani imperii regionibus Romanorum mores et cultus introducti sint, non minus in Gallia Romanis moribus luxurieque infecta sacra illius deae existisse. Ab urbe Roma quatenus sacerdotum Aegyptiorum auctoritas progressa sit ut percunctaremur progressi ad eandem redimus urbem. Non unum tantum sed plura habuit fana deae Phariae sacra. Vetustissimum videtur fuisse in Campo Martio exstructum, qua re Campensis cognomen accepit Isis³⁾. Tito Caesare autem incendio combustum⁴⁾ a Domitiano iterumque a Diocletiano est restitutum. Illius templi enim reliquiae nuper ad lucem proditae sunt, quae intra ecclesiam Divi Stephani (del Caco) et Monasterium Sanctae Mariae (sopra Minerva) effossa sunt; cujus quidem templi duo leones basalthei ficti ornant nunc scalas quibus ad Capitolium ducimur.

¹⁾ Isidi sacrum Sex. Pompejus Sex. L. Syrus Mil. leg. V Aug. V. S. L. M.

²⁾ Religion des Gaulois. Paris 1724. in 4; tom. II. lib. IV. c. 22. p. 131. et 144.

³⁾ Juvenal VI. 527.

A. Meroë portabit aquas ut spargat in aedem

Isidis antiquo quae proxima surgit ovili.

⁴⁾ cf. Dionis. Cass. lib. 66. c. 24 supra laudatum.

Alterum quoddam Isidis fanum in tertia urbis regione fuerit necesse est, quum ea nomen traxerit ab Iside. Refert porro Aurelius Victor (de urbis regionibus libro) Isidis templum patriciae, fanumque Athenodoraе Isidis. Metellinum vero Isium ex Trebelli Pollionis novimus triginta tyrannorum historia, quod extra pomerium situm fuisse videtur, sub Caelii montis radicibus¹⁾).

Qua porro ratione intus extractae et ornata fuerint aedes Isidis accuratius multis aliis rebus novimus quum non solum fanum quoddam fere integrum Pompejis servatum sit posteritati²⁾, sed etiam udo calci parietis inductae duae picturae Herculanis repertae certiores nos de ritibus sacris et de universa templorum institutione fecerint³⁾. Hoc autem peculium esse videtur templorum ad sacra Aegyptia factorum ut vel omnia quae ad sacra pertinent contineantur peristyllo. Peristyllo illo enim cavaedium oritur, ita ut auditores quique deam adeunt precibus sub divo sint⁴⁾. Aedes illa Pompejana hominis privati extracta est sumptibus, quae res indicatur inscriptione templo olim infixā nunc in museo collocata Porticensi:

N. Popidius N. f. Celsinus aedem Isis terrae motu collapsam a fundamento pecunia sua restituit.

¹⁾ Treb. Poll. c. 25. Tetricorum domus hodieque exstat in monte Caelio inter duos lucos contra Isium Metellinum puericima.

²⁾ Repertum est fanum Pompejanum anno 1765.

³⁾ Pitture d'Ercolano tom. II. p. 315 et 321.

⁴⁾ cf. Hamilton: Account of the discoveries at Pompeji in the Achaecologia Brit. or miscellaneous tracts relating to antiq. tom. IV. 1786. p. 173.

Fanum ingredienti ad dextram laevamque crateres aqua impleti lustrali sunt expositi. Hori autem signum, „digito qui significat st!“¹⁾, hoc gestu mysticam animi affectionem efficere conatur, dum altera manu ad sacrarium quo deae coeditur signum monstrat. Finge igitur animo serenum quo Italia gaudet caelum, laetam illam fertilissimamque terrae naturam, sacrorum pompas hilaritudinem excientes, te his cunctis relictis fanum introire deae Phariae, quo strepitus fori non perveniat, sed altum regnet silentium, ubique peregrinas bestias, angues feles²⁾ ibides invenias, plantasque et arbusta e peregrina terra translata — nonne haec una cum Hori mystico habitu et sacerdotum singulari et obscuro vestimento ad augendum valent ignoti numinis desiderium? Nam neque hoc neglexerant sacerdotes ut fana plantis ex Aegypto deportatis ornarentur bestiaeque deae Isidi gratae in adyto alerentur, qua re miromodo qui deae fanum visere solebant, afficerentur³⁾. Prae ceteris sphinges ad templa adhibuerant ornamentis (cf. Pitt. d'Ercol. p. 321) obscuras illas ambiguasque imagines quas Aegyptiorum invenit cogitatio tamque saepe exposuit effectas; quarum tamen significatio jam Romanorum viris doctis abscondita neque nostra aetate ex oblivione est eruta. Obscuram verum esse sphingum significationem hoc omnibus constabat temporibus, διὰ τοῦτο τι καὶ Αἰγύ-

¹⁾ Varro de lingua L. 4. Augustin de Civ. dei 18. c. 5: In omnibus templis ubi colebantur Isis et Serapis erat etiam simulacrum, quod digito labiis impresso admonere videretur ut silentium fieret. —

²⁾ Arnob. adv. nationes I. c. 28.

³⁾ cf. Peregrinas plantas ibidesque quae in Picturis Herculanais modo laudatis videntur.

πιοι προ τῶν ἱερῶν τὰς σπρίγγας ἰδρύνονται, ὡς ἀνιγματοῶδους τοῦ περὶ Θεοῦ λόγου καὶ ἀσαφεῦς ὄντος¹⁾.

Ad laevam ineunti in Isidis templum Pompejanum balneum est situm subterraneum, quo lustrabantur, inque quod scalis descendebant. Ne tamen impio animo neglectis lustrationem peragant precibus aedicula exstat balneis superposita, cuius in pariete Venus et Mars, Mercurius Nympham osculans, Amores, delphines, genii cistulas manibus ferentes depicti sunt. Sacrarium in una cavae-dii parte exstructum, vestibulo constat atque cellula, cujusmodi illis et picturis Herculeis monstratur sacrarium. Multae circumpositae arae, multaeque zothecae deorum continent simulacra quarum una Bacchi signum altera ipsius deae²⁾ quam L. Caecilius Phoebus deae posuit statnam, neque minus Veneris exponit signum brachiis colloque auratis.

Per extremam ara est ducta cellulam, quam ad collocanda deorum signa factam esse patet; et quidem cava posticaque instructa inventa est, quam ingressus sacerdos deae vocem imitari solebat. Post hoc nonnulla conclavia, quum in templo habitarent Isiaci sacerdotes, quae

¹⁾ Clem. Alex. Strom. lib. VII.

²⁾ Hamiltonius qui templi formam loco modo laudato delineavit, basim in qua Isidis signum invenit collocatum, litera *h* designavit haecque de statua verba addit: Pedestal on which was found a beautiful statue of Isis about two feet high. It is of marble, the drapery was painted of a tender pourple colour and some parts of it gilt. She had a sistrum of bronze in her right hand and in the left the common Egyptian symbol which is explained by Antiquaries as the key to the sluices of the Nile. cf. Mus. Capitol. III. tav. 19.

nostrae autem quamvis tessellato pavimento magnifice ornata sint, disceptationis nil referunt, nisi quaedam in pariete exstarent depicta, quae mysteriis fortasse ipsis cognoscendis praebeant lucem. Hic enim Jus apotheosis picta, duoque Bacchi hermae barbati cornibusque armati; serpentes duo, qui circum scipiones repunt, Isis denique, laeva sceptrum, dextra situlam tollens, quaeque calvum pede premit: haec autem ab antiquo more prorsus aliena jam ad illam symbolorum spectat variatam conditionem, quae Christianorum cogitationi adaptata, ad nostra usque tempora crebro solet adhiberi. Deam etiam duo circumrepunt serpentes, quarum altera caput illi advertit, altera arborem frugibus ascendit nitentem, vitae mortisque symbola.

Multae, quae quum in peristyllo tum in cavaedio collocatae inveniebantur arae nullum ferunt ignium vestigium, excepta una cujus superficies flamma videtur adesa. Aequae autem ac hoc fanum sacris Aegyptiis plane aptatum fuisse liquet, cetera quoque Aegyptio more instructa fuisse conjici licet; quod verum attinet ad externam fani speciem, totum simplici muro cinctum fuisse puto, quum Aegyptiis hoc placuisse constet, ut aedium multitudinem simplici muro coercerent. Tamen Dionis Cassii testimonio novimus fano cuidam Romae Isidis frontem Graecorum more impositum, in quo dea cani insidens late conspicua exposita fuerit¹⁾.

Picturas illas Herculani detectas Boettigerus vir do-

¹⁾ Dio Cass. 79. 10. Ἐγγόνει δὲ καὶ τέρατα ἐν τῇ Πόλει ἀλλὰ τε καὶ ἐκ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἰσίδος, ὃ ἐπὶ τὸ ἄνωμα τοῦ ναοῦ αὐτῆς ἐπὶ κυνὸς ὀχεῖται. τὸ γὰρ πρόσωπον ἐς τὸ εἶσω μετέστρεψεν.

ctissimus, qui veteris artis monumenta mira cum elegantia tractavit, fusius explicavit in actis societatis philologiae Regiae Lipsiensis¹⁾, qua de causa nihil de illis hoc loco dicendum putavi. Signis autem Veneris et Martis, Mercurii ceterisque effigibus supra laudatis ad quaestionem ducimur, quo sensu Isidis numen adoratum sit ab initiatis.

Multis allatis testibus jam in prima nostrae dissertationis parte sententiam proposui, numine Isidis aeternam naturae rationem esse auditam. Lege illa secundum rerum naturam divina quadam ratione mundum regi, hoc Plutarchus mihi spectasse videtur, quum nomen Isidis si grammaticam respicimus inepte quidem, quantum ad rem acute, a vecula Graeca ἰδαίν derivatum esse affirmaret²⁾, quo dicto divina sapientia quidquam malum effici aut finē excidere negavit. Namque „Isis est vel terra vel natura rerum subjacens soli”³⁾. Non tamen existimandum est unum idemque esse Cereris Graecae quae Eleusine adorata sit Aegyptiaeque Isidis numen, sed quod optime Diodorus discrevit: „τὴν Ἰσὶν μεθ' αὐτὴν νομένην ἔγγιστά τις Δήμητραν εἶναι” hoc statuendum est. Ceres enim Eleusinia homines rudes in silvis vitam degentes glandibusque vescentes agrorum docuisse culturam, eosque familiae vinculis coercuisse credita est, quae et deorum cultus eis instituerit eosque de animi immortalitate certiores fecerit. Ab his longe diversa tendebant Isiaca mysteria; sacra enim quae antea pio animo observata erant, in unius

¹⁾ Minerva, Taschenbuch vom Jahre 1812, u. auch in seinen vermischten Schriften, (siehe den Index im zweiten Theile). Vergl. auch Böttigers Sabina p. 200 ff.

²⁾ Plut. de Iside et Osiride c. II.

³⁾ Macrob. Saturnal. I. c. 20.

numinis cultu comprehenderunt, atque naturae crescentis semper iterumque deficientis constantem sibi ordinem numen esse demonstrarunt, quo facto decorum cultus non solum non propagabant, sed etiam abolere conabantur, quum, quod ipsam dicentem introduxit Apulejus deam ¹⁾ omnes uno Isidis cultu continerentur. Novissimam ergo antiquae religionis aperuit rationem, quo facto dei panthei inventi artibusque fingendi exculpti sunt. Hoc tamen negari nequit, sacerdotes mysteria sua Eleusiniis admodum similia sensim fecisse, quod sine periculo facere potuerunt, quum Cereris Eleusinae sacra tanto opere vetusto cultus loco essent affixa, ut in aliam urbem transferri non possent.

Serapis qui saepius apud veteres scriptores cum Iside conjunctus reperitur, fortasse quod uterque ex Aegypto originem duxerit, plane ab illa in rebus sacris secretus est, quippe qui Jovis potentiae Aesculapii artem addidisse creditur; in multis tamen orae maritimae adjacentibus Italiae oppidis templa habuit, neque non Romae magna et magnifica habuit fana quae cellulis ad recipiendos aegrotos et balneis instructa nostris aegrotorum hospitibus publicis admodum similia fuisse videntur. Dei Serapidis medendi peritiam omnes agnoscere consueverant, quem et Carracalla aegrotans ardentissimis sed frustra precibus aggressus est. Celeberrimum autem Serapidis fanum Canopi fuisse fertur, ubi sacerdotes longam mirabilium curationum seriem libris annalibus inscripserant (Strabo).

¹⁾ Apul. Metamorph. XI. Qui postea afferantur loci omisso tamen auctoris nomine ex Apul. Met. libro. XI hausti sunt, qui clarissimus mysteriorum fons superest.

At Osiris et Harpocrates jure una cum Iside semper nominantur. Et quidem universas Liberi partes suscepit Osiris, hederaque illi sacra coronatur; quam rei notitiam Tertulliano debemus qui de corona militis fibro, c. 7 haec tradidit: „Liberum, eundem apud Aegyptios Osirin, Harpocraton industria hederatum argumentatur, quod hederæ natura sit cerebrum ab eluco defensare. Si et Leonis Aegyptii scripta evolvas, prima Isis repertas spicas capite circumtulit, rem magis ventris;” quam Tertulliani adnotationem Clemens Alexandrinus affirmat, Iside Cereris Osiride Bacchi simili demonstratis¹⁾. Sed etiam Proserpinae partes eidem Osiridi traditae sunt, quem Isidis filium perditum post varios casus a matre repertum praedicant²⁾, quam mysteriorum doctrinam spectare videtur Tertullianus, libro adversus Marcionem primo c. 13. „sic Osirin, quod semper sepelitur et in vivo quaeritur et cum gaudio invenitur reciprocum frugum et vividorum elementorum et recidivi anni fidem argumentantur, sicut aridae et ardentis naturae sacramenta leones Mithrae philosophantur.” Namque quem prisci Aegyptii Isidis maritum crediderunt, postera dixit filium natio³⁾. Accedit ut Tertullianus multis locis (sic de exhortatione castitatis 13) Cererem Africanam

¹⁾ Clemens Alex. Strom. p. 351. 21 et 22 ed. Sylburgianae.

²⁾ Osiridem Isidis filium fuisse etiam in Etymol. M. reperitur sententia, quae sine dubio ex patris ecclesiae cujusdam scriptis est hausta: 552. 12. ed. Sylb. Κοτὶς πόλις Αἰγύπτου, εἰς ἣν παρὰ τὴν Ἰσιν ἀφικομένην, τὸν Ὅσριν τὸν υἱὸν ἀναζητεῖν, μαθοῦσα δὲ αὐτὸν διασπαράσσει — —

³⁾ cf. Lactantii Inst. div. I. 21. Sacra vero Cereris Eleusinae non sunt his dissimilia. Nam sicut ibi Osiris puer planctu matris inquiritur, ita hic ad incestum patris matrimonium rapta Proserpina, — et infra: Isis filium perdidit, Ceres filiam.

vel Cererem Phariam Isim nominaverit. Neque enim quantum ad caerimoniarum speciem Isidis sacra ab Eleusiniis discrepant; at si sensum quaesieris, filio, qui invenitur procreandi terrae potentiam indicari voluerunt, „nam frugum semina Osirim dicunt esse, Isim terram, Typhonem calorem. Typhon ventus ardens et pestilens Orientalibus Semum dictus; et quia maturatae fruges calore ad vitam hominis colleguntur et a terrae consortio separantur, et rursus hieme appropinquante seminantur hanc volunt esse mortem Osiridis quum fruges redduntur, inventionem vero quum fruges genitali terrae fomento exceptae nova rursus coeperint procreatione generari.”¹⁾ Cornua lunulaque Isidi pari modo manserunt, atque Junoni Homericum illud *βοῶπις* quam Homeri aetate jam nemo cum vaccae capite finge-
bat; dum Iside rerum universam naturam comprehendunt sacris initiati, lunaeque imaginis prorsus obliti sunt. At quum quae eventura sint homines a numine certis auguriis nuntiarı crederent, sacerdotes qui omnia certis mundi legibus fieri docebant astrologiae quoque impenderunt operam, ne hoc quoque multi desiderantes ab Isidis sacris deficerent. Mira est discrepantia, quae intercedit inter doctrinam istam hominumque consuetudinem qua immolationibus datisque muneribus deos placare atque mulcere studebant. Si enim diligentius consideraris doctrinam illam ineptissimum esse patet, quod numinis aeternum ordinem precibus et sacris labefactare conarentur. Sed ad tantum rationis fastigium non pervenerunt veteres, neque tantam adepta esset auctoritatem Isiacorum doctrina, nisi fanaticis ejusdem aetatis animis, mysteria praebuisset. Magis etiam

¹⁾ Firmici Materni de errore profanarum religionum liber. II.

mirandum est quod Jamblichus rettalit de Aegyptiorum numinibus, mysteria contra Christianam doctrinam aensim proficientem defendere conatus, Aegyptios enim deis suis fatum non adjecisse, quod Graeci fecere, deosque si libet homines fato implicari absque eo liberare credi. Sed hoc ex mutata civitatum conditione explicandum mihi videtur: dei enim quos Graeci coluerunt, reipublicae sunt, qui apposito fato vel Themide observatis quasi reipublicae legibus regunt; tum vero quum cuncta unius nutu ac voluntate regeretur civitas dei quoque ex sua voluntate res humanas gubernari credebantur. Itaque discrepantiam illam quae tolli nequit, explicare quidem possumus.

Isidis naturae, quam modo consideravimus, admodum consentaneum est, ut morbo homines afficere, absque eo liberare crederetur. Praecipue diram illam, qua saepe dei homines affecisse traduntur, poenam ab Iside imponi docuerunt, ut lumine privaret oculos¹⁾. Morbo igitur afflicti deam Aegyptiam precibus adibant, ac si salutem praeberat membra sanata vel totum corpus cera, aurove excusa seu tabula depicta deae sacra dicebant²⁾. Perlu-

¹⁾ Juvenal. sat. 13. v. 93.

Decernat quodcunque volet de corpore nostro
Isis et irato ferlat mea lumina sistro,
Dummodo — —

et Ovidii ex Ponto I. l. 51. sqq.

Vidi ego, lingerae numen violasse fatentem
Isidis Isiacos ante sedere focos,
Alter ob huic similem privatus lumine culpam
Clamabat media se meruisse via.

²⁾ Tibull. Elegia I. 3. 27. Nam posse mederi Picta docet
templis multa tabella tuis. et Jouvenal sat. XII. v. 38. Pictores
quis nescit ab Iside pasci.

cidis enim verbis a Diodoro Siculo medicaminum inventio deae trihuitur, quae aegrotis in templo dormientibus per somnia indicet¹⁾. In templis enim incubationes magni momenti esse existimabantur, quibus non minus nefasti celandis adulteriis abutebantur, quod eo securius fieri potuit quo plura in fanis erant subterranea conclavia, vel aediculae²⁾.

Attamen sacerdotes, qui talibus rebus indulgebant ipsi diligentissimo studio dignitatem qua gaudebant auxerunt; praecipue summi Isidis sacerdotes, quos nominabant prophetas. Hi enim sacris quaestionibus operam impendunt summa constantia vitam in solitudine degentes. In templis habitabant vel intra sacrum fani circuitum, neque exire solebant, nisi diebus festis quibusdam, neque quemquam ad se adire fas habebant; inferioribus etiam sacrorum ministris non semper cum eis contigit convictus. Quaestum omnino repudiabant (nisi forte templi fieret bono) atque universae vitae finem in sacris positum habuerunt. Et quum rebus divinis tantum incumberent, omnes caeteras res tanquam vanas contemnunt, summamque vestium et ciborum petunt simplicitatem. Solitudinem autem animi gravitatem assecuti non unquam ad sacras adeunt disceptationes quin antea lustrati sint; quas dum peragunt lustrationes, neque collegis neque cognatis licet adesse; maximam vero vitae partem in doctrina sacra conterunt tractanda, ceteram modicae cum collegis destinarunt voluptati. Cum nemine fere, nisi eorum doctrinae dedito conveniunt;

¹⁾ L. 30. καὶ κατὰ τοὺς ὕπνους τοῖς ἀξιοῦσιν διδόναι βοηθήματα.

²⁾ cf. Juvenalis verba sat. VI. v. 488.

Jam exspectatur in hortis

Aut apud Isiacae potius sacrae lenae.

sed usque deorum simulacris proximi sunt, quae aut ipsi ferunt, aut prae se ferri jubent, quorumque nullum sensu caret ¹⁾). Habitu etiam prophetarum ostenditur dignitas; rarissime enim rident, et si forte invitis eis acciderit tam modice ut eos ridisse non dixeris. Manus autem nunquam non junctas vestique tectas habent, quibus ordo quo utuntur in sacris, discernitur ²⁾).

Cibo quam maxime simplici vescuntur; plerique etiam vino abstinent, qui imbecillos reddat homines eosque quin sacris occumbant quaestionibus impediat, reiue Venereae excitet cupidinem, quam diligentissime fugiunt. Dum sanctas illas peragunt lustrationes pane non vescuntur, parvis alioquin frustis; oleo non minus abstinent, multorumque carne animalium. Cui irridens abstinentiae Hieronymus in epistola ad Laetam missa haec verba fecit; faciant hoc cultores Isidis et Cybeles qui gulosa abstinentia Phasides et turtures fumantes vorant, ne scilicet Cerealia dona contaminent. Porphyrius quem auctorem nostrae de Isiacis notitiae attulimus, praecepta nimirum sacra nobis tra-

¹⁾ Porphyrius de abstinentia ab esu animalium capite de Aegyptiorum sacerdotibus inscripto: ὃν ἑκάστων οὐ τύφος ἦν· ἀλλὰ πινος ἐνδειξις φυσικοῦ λόγου.

²⁾ Porphyr. l. l. αἰεὶ γὰρ ἐντὸς τοῦ σχήματος χεῖρες, καὶ σύμβολον γε ἦν ἐκάστω τῆς τάξεως ἐμφαντικὸν ἦν ἔλαχεν ἐν τοῖς ἱεροῖς, πλείους γὰρ ἦσαν αἱ τάξεις.

Probatur hoc parvulis sacerdotum simulacris, in eodem Pompejis templo repertis, quae e terra quam coctam dicimus ficti sunt. Winkelmannus ex his verbis descripsit: Tengono queste figure le mani incrociate sul petto ad hanno nella sinistra un bastone e nella destra oltre il solito staffile, un nastro, a cui è attaccata una tavoletta che loco pende sulla spalla sinistra. Storia del arte c. IV.

didit; quae eo, ut multi forte morem illis non gesserint, abolita tamen non existimanda sunt. Persuasum est mihi tam dura illa praecepta sensim neglecta esse, inprimis a Romanis Graecisque qui magni sacerdotis nacti erant dignitatem; quod tempore factum esse quibusdam novimus inscriptionibus¹⁾.

Lustratione porro plures degunt dies Isiaci, quibus cum feminis convictum constanter fugiunt; ter quotidie lavantur, quum a cubiculo surrexerint, antequam prandium sumant, antequam cubitum eant. Noctu astrologiae student sanctosque suscipiunt ritus, diu divinum colunt numen. Tales prophetae sunt, qui aut praesunt cultui, aut quibus annales traditi sunt conscribendi. Inferiorum quoque ministrorum magna exstat turba, qui quidem lustratione utuntur sed minus accurata et sancta prophetis.

Obiter adnotavit Porphyrius plures sacerdotum ordines esse discernendos in mysteriis Isiacticis, sed solis prophetis animum advertit, neque nomina ceterorum exhibuit, neque

¹⁾ Invenitur in Jani Gruteri inscriptt. thesauro (inspice indicis verbum Isis triumphalis) nomen sacerdotis sine dubio Romanum:

Cn. Domitius Cn. fil. Firmus

Sacerdos

Isidi triumphali

Basim s. p. d. d.

Adlector collegi ipsius.

aliaque in basi reperta inscriptio non minus exhibet nomen prophetae cujusdam Romanum:

CYNΘPONΩΝ ΤΩΝ

ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩΙ ΘΕΩΝ

Μ. ΟΥΔΗΠΙΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΥ

ΠΡΟΦΗΤΗΣ.

munera. Illam igitur rem plane ignoraremus, nisi Clemens Alexandrinus¹⁾ munera nominaque accurate distincta nobis tradidisset. Ordine enim quo in pompa erant distributi, eodem singulorum dignitas indicari putanda est.

Primus autem procedit cantor *ὄδῳ* unum aliquod gerens ex symbolis musicae. Neque minus vestitu major inferiorve sacerdotum dignitas cognoscitur; dum enim propheta toto corpore velatus, minores pectore nudo finguntur in monumentis²⁾. Quorum in uno³⁾ cantorem cognovimus, qui amictu ventre cruribusque talorum tenuis velatus singularis formae gerit citharam, crinibusque et corona inter ceteros insignem. Eum horoscopus sequitur, qui horologio palmae instructus, astrologiae insignibus, quum tam illi incumbat, quam sacrorum indicere soleat initium. *Ἱερογραμματεὺς*, sacrorum scriba, quem et *grammatea* nominantur⁴⁾, tertio erat in loco, qui pennas in capite libellum in manibus gerit lignumque, quo atrumentum, quibusque ad scribendum utuntur calami insunt⁵⁾. Neque hunc desideramus in monumentis; nam Lensius et *grammatea* reddit (pl. 2 fig. 3) qui quantum quidem ex vestimento concluditur inferiorum sacerdotum in numerum referendus est; calvum caput utroque latere pennis ornato apice tectus, manibus profert libellum, qui enim noscitur pennis libelloque.

¹⁾ Clem. Alex. Strom. p. 633.

²⁾ cf. Lens „Vom Kostüm der meisten alten Völker,” qui Isis pompam ex Amaduzzii antiquitatibus Matthaeanis sumtam tradidit tab. 2 et 3.

³⁾ Lens l. l. pl. 3. fig. 6.

⁴⁾ Apul. Met. libro XI.

⁵⁾ Porphy. l. l. *βιβλίον τε ἐν χειρὶ καὶ κανόνα, ἐν ᾧ τότε γραφικὸν μέλαν καὶ σχοῖνος ἢ γραφουσιν.*

Post illum ingreditur στολιστής, pomparum ornator et moderator, ἔχων τὸν τε τῆς δικαιοσύνης πήχυν (quo et sceptro in pictura Herculanea¹⁾) sacerdos insignis est. Clementis Alexandrini tamen sacerdotum enumeratio, qua sola in discernenda eorum ordine nitimur Boettigerum videtur fugisse quum istius figurae scipionem nullo modo explicare posset) καὶ τὸ σπονδεῖον· οὗτος τα παιδευτικὰ πάντα καὶ μοσχοσφαιστικά καλούμενα adornare solet. Ἐπὶ πᾶσι δὲ ὁ προφήτης ἔξεισι προφανὲς τὸ ὑδρεῖον ἀγκυλοπλισμένον ὃ ἔπονται οἱ τὴν ἑκπεμψιν τῶν ἁγίων βασιλεύοντες. Apulejus quoque quem clarissimum Isiaci cultas testem habemus²⁾, prophetam hydrium gerentem his verbis commemoravit: Gerebat alius felici suo gremio summi sui numinis venerandam effigiem, non pecoris, non avis, non ferae ac ne hominis quidem ipsius consimilem; sed solerti repertu, etiam ipsa novitate reverendam, altioris utcunque et magno silentio tegendae religionis argumentum ineffabile, sed et ad istum plane modum fulgente auro figuratum. Urnula faberrime cavata, fundo quam rotundo, miris extrinsecus simulacris Aegyptiorum effigiata. Ejus orificium non altiusculo levatum, in cannalem porrectum longo rivulo prominēbat. Ex alia vero parte multum recedens spatiosa dilatione, adhaerebat ansa, quam contorto nodulo supersedebat aspis, squameae cervicis striato tumore sublimis. Proceres autem quorum multos nominat Apulejus nostro, quem Clementi Alexandrino debemus cum numero non congruenter muneribus esse instructi

¹⁾ pitture d'Ercolan. tav. 321.

²⁾ Metam. libr. XI (paginae vel paragraphi, singulis editionibus diversae sunt divisae ut eas afferi non prosit; itaque totos locos, quibus usuri sumus, laudatos apponere malemus.

videntur; sed respiciendum est hos cunctos in primis deae ministris esse habendos, qui antistites et proceres vocentur ab illo. Quorum enim primus illius qua Isidis celebrabantur pompae lucernam tulit „sed aureum cymbium medio sui patore flammulam suscitans largiorem:” „alter manibus gerebat altaria (*παιροφόρος*), tertius palmam auro foliatam, nec non mercurialem caduceum.” Quartus gerebat aureum vasculum in modum papillae rotundatum, de quo lacte libabat; quartus auream vannum aureis congestam ramulis, et alius ferebat amphoram.” Amphora quam tam fuse adumbravit auctor aqua impleta erat, atque si fieri potuit, aqua quidem ex Nilo hausta ¹⁾). Namque aquam summi numinis symbolum ea de causa nominavit Apulejus, quod ab initiatis aqua summa gignendi facultas terrae innasci credebatur, quae sententia Aegyptiis scilicet terrae naturae causa sua sponte placuerit necesse est ²⁾) quum Nilus nisi increvisset alvum transgressus nulli Aegypti fertilitas exstaret. Quae doctrina quamvis recentiori Isidis cultui non conveniat, tamen postea illata habenda est,

¹⁾ Juvenal. sat. VI. 525 sqq.

Si candida jusserit Jo

A Meroë portabit aquas ut spargat in aedem

Isidis antiquo quae proxima surgit ovili.

²⁾ Firmicus Maternus de errore profanarum religionum: Aegypti incolae aquarum beneficia percipientes, aquam colunt, aquis supplicant, aquas superstitiose votorum continuatione venerantur. — Haec sententia ad recentiora tempora quae nos tractamus non quadrat. cf. et Vitruvii praes. ad libr. VIII extr., „Aqua vero non solum potus sed etiam infinitas usus praebendo necessitates, gratas praestat utilitates. Ex eo etiam qui sacerdotia gerunt, moribus Aegyptiorum ostendunt omnes res e liquoris potestate consistere.”

quum Aegypti admiratio Caesarum temporibus indies au-
geretur, hominumque cogitatio tam miris rebus gauderet.

Pauca de sacerdotum vestitu erunt adjicienda; hoc
autem illa etiam aetate constabat ut nisi linteis vestibus
ad sacra adire nefas putarent¹⁾. Omnes igitur non solum
sacerdotes sed etiam qui deae aras supplices adibant
linteo erant vestiti²⁾ qua re Isis saepius linteatae cogno-
men tulit³⁾. Caput capillis prorsus nudati, pectore ex-
cepto qui hydriam gerebat nudo, linteoque vestiti sacris
intererant faciendis. Appianus de bello civili libro IV.
c. 47 haec Islaci vestimenta memoriae tradidit. Οὐλολύ-
σιος ἀγορανομῶν προεγράφη, καὶ φίλον ὀργιαστὴν τῆς
Ἰσιδος ἔχων, ἤτησε τὴν στολὴν καὶ τὰς ὀθόνας ἐνέδου
τὰς ποδήρεις καὶ τὴν τοῦ κυνὸς κεφαλὴν ἐπέθετο⁴⁾ καὶ
διήλθεν οὕτως ὀργιάζων ἀντὶ χρέματι εἰς Πομπηϊόν.

¹⁾ Herod. II. 81. Ἐνδεδύκασι δὲ κιθῶνας λινεῖους περὶ τὰ
σκέλεα θυσανώτους, οὓς καλέουσι καλασίρις. — cf. et Plut. de Iside
et Osiride: Οὕτε γὰρ φιλοσόφους παγωνοτροφίαι καὶ τριβωνοφο-
ρίαι ποιοῦσιν, οὕτε Ἰσιακοὺς αἱ λιννοστολαὶ καὶ ξύρησις.

²⁾ Tibull. I. 3. v. 29.

Ut mea votivas persolvens Delia veoes

Ante sacras lino tecta fores sedeat.

³⁾ Ovid. A. A. I. 77.

Neu fuge llinigeræ Memphitica templa juvencae

Multas illa facit. quae fuit ipsa Jovi.

coll. epp. ex Ponto I. 1. 55. sqq.

⁴⁾ Festis quibusdam diebus unus ex sacerdotum turba vel
miniaturorum Cynocephali personam sibi imponebat, quo facto
tum deae simulacro tanquam Anubis olim Isidem maerentem
secutus esse dicitur, adstibat. cf. et Lucan. Pharsat. 8. 831:

Nos in templa tuam Romana accepimus Isin

Semideosque Canes et sinistra iubentia luctus

Et quem tu plangens hominem testariæ Osirin.

Propheta vero qui honore hydrii portandi dignatus est humeris brachiisque et manibus velatis linteis amictu sacro, nudis manibus non audet tangere vas sanctum; (cf. Amadozzii l. l. et Lensii pl. 2. fig. 4) neque pedes ejus calceis tecti sunt sed taeniis obvolati in monumento illo exstant; taeniis sine dubio hyblo factis, quas jam Herodotus ¹⁾ sacerdotum Aegyptiorum fuisse commemoravit. De sacerdotum muneribus supra disserui; eos autem deae mendicantes pecuniam parasse, quam rem magnae matris Idaeae sacerdotibus objurgantur, ex Ovidii versibus ²⁾ hisce fortasse eruendum est, nisi aut poeta Isidem cum Cybela confuderit aut, verans istos nos falso interpretemur:

Ecquid ita est audax ut limine cogat abire.

Jactantem Pharia tinnula sistra manu?

Ante deum Matrem cornu tibicen adunco

Quum canit exiguae quis stlpis aera negat?

Et tamen non video quo consilio ante fores sistra concusserit Isiacus, nisi ut dona nactus pro salute ejus qui liberaliter dederit deam exoret; neque minus haec duo disticha juncta sensum istum praebent, quamquam nullum alioquin novimus qui eandem rem commemoret auctorem, nisi de magna deorum matre Idaea.

Magna sane inter eos qui veteris artis monumenta interpretantur lis est, utrum Isiacae quoque sacerdotes statuendae sint nec ne. Mihi quidem persuasum est feminas sacerdotes rite sacratas deae non fuisse, quum nullus ejusdem rei veterum scriptorum inveniatur testis;

¹⁾ Herodot. II. 37.

²⁾ Ovid. Epp. ex Ponte I. l. 37.

hoc tamen contendo, feminas quasdam, summum vitae finem quae in Isidis cultu posuerant, sempiternam etiam deae castitatem vovisse, quo tamen facto nunquam faciendis sacerdotum caerimoniis admittebantur. Poetae lyriici Romanorum jam aureae litterarum aetatis saepius pael-larum pietatē erga deam Aegyptiam canunt ¹⁾ neque minus Juvenalis acerbissimarum scriptor saturarum, quam superstitionem dixit severe vituperat (Satura VI), sed etiam constantissimae in honorem Isidis feminarum castitatis Tertullianus testis est ²⁾. Conspexeris quoque in pictura Herculanea altera (tom. II. p. 315) mulieres in cellula sanctissima collocatas, qui sistrorum strepitu sacra celebrant: tamen non ipsae sacris caerimoniis intersunt perficiendis.

In mysteria deae ut intrentur cupientium tentamina, quae Apuleji verbosa est descriptio, non ignoramus; puto enim nos omnia scire quamvis auctori tanquam nonnulla tacuerit simulare placeret.

Qua calidissima lentitia sacerdos sacrorum cognoscendorum avidos ipsa mora magis etiam efflagrari studuerit, mira arte Apulejus adumbravit. Etenim quo graviora ten-

¹⁾ Tibull. I. 2. 23.

Quid tua nunc Isis mihi Delia quid mihi prosunt

Illa tua totiens aera repulsa manu

Quidve pie dum sacra colis pureque lavari

Te (memini) et puro secubuisse toro?

cf. et Ovid. A. A. multos locos.

²⁾ Tertull. de exhortat castitatis 13. Novimus et continentes viros, et quidem tauri illius Aegyptii antistites; feminas vero Cereris Africanas, cui etiam sponte abdicato matrimonio adsenescunt, aversantes exinde contactum masculorum usque ad oscula filiorum cf. ad uxorem lib. I. 6.

amina sunt, quibus tirones ad arcani cognitionem licet perveniant, quoque tardiores qui sacris praesunt cupidini satisfaciunt hominum, eo magis instigant. Si vero sacerdotibus, antequam ad sacra facienda adirent lustrali lavatione quorundamque ciborum abstinencia opus erat, non minus eis qui sanctis Isidis mysteriis ut initiarentur cupiebant.

Consentit cum Tertulliano¹⁾ asini aurei auctor, qui de sua in Isidis mysteria initiatione hoc memoriae tradidit: „Jamque tempore ut aiebat sacerdos, id postulante, stipatum me religiosa cohorte deducit ad proximas balneas; et prius sueto lavari traditum, praefatus Deum veniam purissime circumrorans abluit; rursumque ad templum reductum, jam duabus diei partibus transactis ante ipsa deae vestigia constitit; secretoque mandatis quibusdam quae voce meliora sunt, illud plane cunctis arbitris praecipit, decem continuis illis diebus cibariam voluptatem coercerem, neque ullum animal essem et invinius essem.” Non vile illud fuisse videtur jejunium, quum per decem dies cibus quam maxime abstinere jussus sit tiro; sed et hoc ad ea quae supra ex Porphyrii libro attulimus spectat; animalibus vesci vinumque bibere tironibus etiam, dum quidem adeant ad sacra nefas existimatur. Eum autem finem jejuniis illis petiisse videntur sacerdotes, ut quam maxime deminutis tam corporis quam animi viribus in sacrorum penetralia inducerent tirones, ibique oculorum fraude captorum ambiguis sententiis augerent stuporem. Neque haec auctorem nostrum effugerunt. Protinus enim

¹⁾ Tertull. de baptismo c. 3. Nam et sacris quibusdam per lavacris initiantur; Isidis alicujus aut Mithrae; ipsos etiam deos suos lavatione efferunt.

toto corpore linteo tecto arreptaque manu sacerdos eum in penetralia ducit sacrarii. Quae ibi se vidisse crederet Apulejus quum utrum apiriret necne dubius esset, tamen scriptoris illius loquacitati hanc debemus de mysteriis notitiam: „Accessi, inquit, confinium mortis et calcato Proserpinae limine per omnia vectus elementa remeavi: nocte media vidi solem candido corruscantem lumine; deos inferos et deos superos accessi coram et adoravi de proximo.” Et postquam gloriose superavit tartari terrores neque caelitum splendore turbatus labavit, divina fere specie ornatus populo ostenditur; „nam in ipso aedis sacrae medullis, ante deae simulacrum constitutum tribunal ligneum jussus superstiti, byssina quidem sed floride depicta veste conspicuus. Et humeris dependebat pone tergum talorum tenuis pretiosa chlamyda. Quaque tamen viseres, colore vario circumnotatis insignabar animalibus. Hinc dracones indici, inde gryphes hyperboraci quos in speciem pinnatae alitis generat mundus alter. Hanc olympiacam stolam sacrati nuncupant. At manu dextera gerebam flammis adultam facem et caput decora corona cinxerat palmae candidae foliis in modum radiorum pro-sistentibus: sic ad instar solis exornato et in vicem simulacri constituto, repente velis reductis in aspectum populi errabam.” Tota ex arcanorum rituum descriptione cognovimus sacerdotes tironum oculos modo luminis candore modo noctis caligine turbasse; elementa autem per quae vehatur Apulejus, superiorum inferumque sedes deorum Isidem unicam deam nutu suo ac numine moderari ipsa, quae Apulejo conspicua facta est dea, affirmavit¹⁾.

¹⁾ En adsum tuis commota Luci precibus, rerum Natura parens elementorum omnium domina, saeculorum progenies

Sollemnia sacra sequuntur gaudia laetaque convivia. Tres autem dies teletae sacris caerimoniis copsumunt; quibus hoc adipiscuntur initiati, ut eis, quotiens libuerit sacrarium visere fas sit, quum qui cunctis tentationibus non perfuncti sed tamen deae pio animo adicti sunt preces ad numen divinum mitterent foris stantes, illique arcanæ doctrinae habeant scientiam, quae hiace non contingit. Ovidius ¹⁾ neque non Juvenalis ²⁾ poetae anguem commemorant, qui Isidi appositus sit, qui tamen omnino quotidianorum nec proprie arcanorum rituum fuisse videtur. Quo sensu Cereri anguis dracove tribuatur, omnibus notum est; neque dubium esse mihi videtur, quin Isidi a Graecis Romanisque consimili ratione appositus sit³⁾, quem veteres Aegyptii quidem regiae majestatis symbolum habuerunt, ideoque deorum reginae circum cornua

initialis summa numinum, regina manium, prima caelitus, deorum dearumque facies uniformis: quae caeli luminosa culmina maris salubria flumina, inferorum deplorata silentia nutibus meis dispenso.

¹⁾ Ovid. Met. IX. 693.

Sistraque erant nunquamque satis quaesitus Osiris

Plenaque somniferi serpens peregrina veneni.

coll. Amor. II. 13. 13.

Per tua sistra precor per Anubidis ora verendi

Sic tua saora plus semper Osiris amet

Pigraque labatur circa donaria serpens.

²⁾ Juvenal. Sat. VI. 537.

Et movisse caput visa est argentea serpens

Illius lacrimis.

³⁾ Ea re magis probatur sententia anguem Graecos Isidis mysteriis adieciisse, quum et cista mystica inventatur in monumentis Romanae artis Isidis cultum spectantibus, quae res tamen a Graecorum mysteriis originem duxit.

plexum efflaxerunt. Admirabilis semper mihi fuit, vehementissima illa pietate abundans supplicatio, quae quam ardenti animo doctrina illa qua numen unum esse summum potentissimum compertum tenerent, testificatur, arrepta sit. Pietatis illius exemplum idem Apulejus exhibet preces, quibus deam aggressus est¹⁾.

Cultus omnino aliquid maestum atque paene trucidatum fuisse proprium multorum testimoniis probatur auctorum, quorum nonnulla quae manifeste ostendunt sacrorum naturam afferre liceat. Notissimus sane qui ea tractavit

¹⁾ „Tu quidem sancta et humani generis sospitatrix perpetua; semper fovendis mortalibus munifica, dulcem matris affectionem miserorum casibus tribuis. Nec dies, nec quies ulla, ac ne momentum quidem tenue tuis transcurrit beneficiis otiosum, quin mari terraque protegas homines depulsa vitae procellis salutarem porrigas dexteram. Qua fatorum etiam inextricabiliter contorta retractas licia*), et fortunae tempestates mitigas et stellarum noxios meatus cohibes. Te superi colunt; observant inferi, tu rotas orbem, lumnas solem, regis mundum, calcas tartarum. Tibi respondent sidera, gaudent numina, redeunt tempora, serviunt elementa: tuo nutu spirant flamina, nutriuntur nebulae, germinant semina, crescunt germina. Tuam maiestatem perhorrescunt aves caelo meantes, ferae montibus errantes, serpentes solo latentes, belluae ponto natantes. At ego referendis laudibus tuis exilis ingenio et adhibendis sacrificiis tenuis patrimonio: nec mihi vocis ubertas ad dicenda quae de tua maiestate sentio sufficit, nec ora mille linguaeque totidem vel indefessi sermonis aeterna series. Ergo, quod solum potest religiosus quidem, sed pauper alioquin, efficere curabo: divinae tui vultus numenque sanctissimum intra pectoris mei secreta conditum perpetuo custodiens imaginabor!”

*) Respicias quam supra Jamblichus sententiam de fato deis Aegyptiis subiecto proposui.

auctor Laetantius videtur, qui institutionum divinarum lib. I. c. 21. haec fecit verba:

Interim videamus et caetera, quae carent scelere (sc. sacra) ne studio insectandi videamur eligere pejora. Isidis Aegyptia sacra sunt, quatenus filium parvulum vel perdidit vel invenerit. Nam primo sacerdotes ejus deglabrato corpore pectora sua tundunt, lamentantur sicut ipsa quum perdidit, fecerat. Deinde puer producit, quasi inventus et in laetitiam luctus ille mutatur¹⁾. Semper enim perdunt, semper et inveniunt. Refertur ergo in sacris imago rei quae vere gesta est, quae profecto si quid sapimus declarat, mortalem mulierem fuisse ac paene orbam nisi unicum reperisset. Quod illum ipsum poetam minime fugit, apud quem Pompejus adolescens, morte patris audita loquitur haec:²⁾

„Evolvam busto jam numen gentibus Isim

Et tectum lino spargam per vulgus Osirim.”

Ista Laetantii verba sunt, quibuscum Minucii Felicis in libro cui Octavio nomen inscriptum est c. 21 artissime congruunt³⁾. Viros autem illos Christianae doctrinae summo

¹⁾ cf. Ovid. Met. IX. 692. Nunquamque satis quaesitus Osiris.

²⁾ Lucan Pharsal. 9. 158.

³⁾ Considera denique sacra ipsa et ipsa mysteria; inventes exitus tristes fata et funera et luctus atque plangtus miserorum deorum. Isis perditum filium cum Cynocephalo et calvis sacerdotibus luget, plangit, inquit: et Isiaci miseri caedunt pectora et dolorem infelicissimae matris imitantur. Mox invento parvulo gaudet Isis, exsultant sacerdotes, nec desinunt annis omnibus vel perdere quod inveniunt, vel invenire quod perdunt. Nonne ridiculum est velingere quod colas vel colere quod luceas. Haec tamen Aegyptia quondam nunc et sacra Romana sunt.

studio deditos cum perdendi et inveniendi tum luctus laetitiaeque exsultantis discrepantia sacra illa risui tradere voluisse patet; caveamur verum ne nimio contemptu derideamus, quae etiam nostra aetate a Christianis quotannis exercentur. Namque si integro animo consideraveris quae Minucius rettulit, ipsis ejusdem verbis accuratam rei explicationem inuenies, quae etiam Firmici Materni firmatur argumento. Non enim putandi sunt Isiaci modo lugentes pectoraque plangentes et modo gaudio exsultantes; sed cum natura aut crescente aut deficiente arte hi sacrorum ritus conjuncti erant. Omne dubium Firmici Materni argumento tollitur, qui in adytis Osiridis idolum sepultum esse affirmat: hoc *annuis* inquit¹⁾, luctibus plangunt, radunt capita, tundunt pectus, lacernant lacertos, veterum vulnerum resecant cicatrices ut annuis luctibus in animis eorum funestae ac miserandae necis exitium renascatur. Et quum haec *certis diebus* fecerint, tunc fingunt se lacerati corporis reliquias reperire et quum invenerint quasi sopitis luctibus gaudent. Illa et quae de sacrorum significatione modo affert certissimam nobis praebent explicandi regulam²⁾.

Aestate, scilicet, quum fruges in horrea collectae sunt, eaque re terra quasi orba apparet, tum Osiridem lugentes quaerunt; mox autem semina humo redduntur, membraque lacerati Osiridis composita sepeliuntur; namque natura videtur emori. Postquam autem veris dulcissimo vigore segetes crescere coeperunt, omniumque rerum natura denuo animata esse visa, tum Isiaci Osiridis in vitam

¹⁾ Firmicus Maternus de errore profanarum religionum.

²⁾ cf. supra pag. 28 nostri libelli extr.

celebrant reditum. Nonne enim secundum naturam est ut homines naturæ rerum quasi morte afficiantur tristitia, quum veris redeunte amoenitate numineque benigno arvis fruges innascere jubente, gaudio impleantur. Nescio an sincera sententia caerimoniis istis abscondita non sit.

Alia quaedam Firmiei narratio¹⁾, quae nulli altoquin auctori nota esse videtur, nisi ad istos spectet ritus explicari non possit. Refert enim in sacris Isiacis de pinea arbore caedi truncum; cujus mediam partem subtiliter concavari illisque de segminibus factum idolum Osiridis sepeliri; sed post annum ipsorum lignorum rogam flamma comburi. Segminibus illis quibus Osiridis componatur idolum membra lacerati dei dispersa indici puto, trunco excavato arcam, qua Isis collecta disposuerit. Quo tamen sensu cremantur segmina, nisi forte incendio Typhonis impetum indicent, hoc non video; fortasse ut denuo membra lacerare et dispergere possint sacerdotes? Hoc tamen constat pinum funestum veteribus luctus mortisque symbolum fuisse, quum et in sepulcris inveniatur Isis ex ramis pinus tanquam ipsa ramus esset, enata, quae mortui simulacro sub arbore ad deam manus tendenti aquam porrigit.

At ne temere dixisse videamur, quae probare non possimus, quum nostrae aetati Isiacorum similes tribuissem ritus, luctum affero, quem ecclesia catholica per hebdomadam Christo mortuo sacram indixit, pompamque qua Christi simulacrum die memoriae Jesu cruci infixi sacro in sepulcrum feratur. Monemus porro incessus personatus qui in Italia Hispaniaque certis diebus festis ad nostram

¹⁾ Firmicus Matern. l. l. c. 21.

usque aetatem habentur. Neu quis putet me mente tam captum esse ut Christianam doctrinam ullo modo cum Isidis comparem mysteriis: hoc demonstraturus eram quibus caerimoniis gaudeat alacris nonnullarum gentium cogitatio.

Praeter illos tamen summa celebratos pietate dies festos, quibus Isidis Osiridisque fata imitabantur initiati, multis aliis supplices occasionibus utebantur ad visenda deae fana. Isidis navigium de quo jam alterius partis libelli nostri initio mentionem fecimus, non solum Corinthi sed etiam Romae sacra celebratum est pompa. Laetitiae hic dies dicatus fuisse videtur, quum ante sacerdotum gravissimam pompam, quae Apulejus anteludia dixit, procederent: „Hic enim incinctus baltheo militem gerebat, illum succinctum chlamyde copides et venabula venatorem fecerant: alius soccis obauratis, indutus serica veste mundoque pretioso et adtextis capite crinibus, incessu perfluo feminam mentiebatur. Porro alium ocreis, scuto, galea ferroque insignem e ludo putares gladiatorio procedere. Nec ille deerat, qui magistratum fascibus purpuraque luderet; nec qui pallio baculoque et baxeis et hircino barbitio philosophum fingeret: nec qui diversis harundinibus, alter aucupem cum visco alter piscatorem cum hamo induceret. Vidi et ursam mansuam, quae cultu matronali sella vehebatur, et simiam pileo textili crocotisque phrygiis catamiti pastoris specie aureum gestantem poculum, et asinum pinnis agglutinatissimum adambulans cuidam seni debili, ut illum quidem Bellerophonem, hunc autem diceret Pegasum, tamen rideres utrumque¹⁾.”

¹⁾ Mirum est quod Pausanias de cultu Isidis Thethoreae celebrato narravit, qui tamen deae inferorum factus est; nudinas

Miris porro rebus navis, quae dedicatur Isidi Pelagiae lustratur, taeda lucida et ovo et sulphure. Sed et hoc loco Isidis naturam spectant, quum sacerdos sollemni in pompa „aureum vasculum in modum papillae rotundatum, de quo lacte libabat” portaret, aliusque hydrium divinam numinis imaginem¹⁾. Reversa ad fanum pompa sacerdos grammateus faustis votis „Principi magno, senatuique et equiti totoque Romano populo” editis, multitudinem dimittit supplicum hisce verbis: „*λαοις ἄφροισις.*”

Salutationes quae et alioquin erant in usu non minus contingebant deae Isidi; mane enim „rebus jam rite consummatis inchoatae lucis salutationibus, religiosi primam nuntiantes horam perstrepunt²⁾.” Quo facto magna utriusque sexus supplicum turba ad Isidis aram accedit, quos rite tamen ornatos vestitosque esse oportebat; feminae enim „crines madidos limpido tegmine obvolutae” aureis³⁾ sistris acutum edebant tinnitum. Quum adhibitis quibusdam ritibus templi porta aperta esset inter tibiaram cantus ad precationem hortatur propheta. Omnes deam ut sibi propitia sit implorant, quo facto concio dimittitur. Bis die magnae deae laudes cantasse supplices ex Tibulli

enim ibidem institutas esse ante diem, quo sacrorum initium fuerit indictum. Paus. X. 32. 9.

¹⁾ cf. Apulej. elegantissimam illius pompae descriptionem, *Metamorphoseon* libri XI initio.

²⁾ Videas quae Boettiger in dissertatione de pictura illa Herculeana pro sua uberrima cogitatione, ingenuose protulit.

³⁾ De sistro dissertatio invenitur in Graevii thesauro antiquitatt. R. tom. VI; depictum est illud in Michel Ange de la Chausse: *Recueil d'antiquités Romaines*. Amstelodami 1706. p. 80 et 82.

elegia patet libri primi tertia¹⁾); veri autem simillimum est hanc alteram salutationem vespero antequam porta clausa sit esse factam. Nil aliud coniecit Boettiger, qui hora decima supplicum turbam ad aras redire ibique tubarum strepitu preces edidisse statuit. At longe gravissimum sacrorum momentum est, quod propheta populo sanctum ostenderit hydrium, ad templum aedemque casta religione relatum; „tunc enim in terra procumbentes manibus ad coelum sublatis de invento ejus (aquae) gratias agunt divinae benignitati²⁾). Isidi hostiae caedi, apud Aegyptios saltem nefas habebatur; et quidem Romae quoque plerumque thure eam venerabantur³⁾), praeter quod lac et mel ei offerebant, libarumque genus, quod popanum vocavit Juvenalis. Quum vero cuncti sacrorum ritus ab Aegyptiorum prisco more alienati essent, neque hoc praeceptum tollere dubitarunt, ne hostiae Isidi et Osiridi caederentur, sed anseres deae sanctos haud raro immolarentur⁴⁾). Cujus saepissime mentionem faciunt veteres scriptores mos maxime in usu fuisse videtur, imprimis feminis, ut enim

¹⁾ v. 31 sq.

Bisque die resoluta comas tibi dicere laudes
Insignis turba debeat in Pharia.

²⁾ Vitruvii praef. libri VIII extr.

³⁾ Ovid. A. A. III. 393.

Visite turicremas Vaccae Memphiticae aras!

⁴⁾ Ovid. fast. I. 453 sq.

Nec defensa juvant Capitolia quominus anser
Det jecur in lances Inachi lauta tuas.

Juvenal. sat. VI. 545 sq.

Ut veniam culpaе non abnuat anserе magno
Scilicet et tenui popano corruptus Osiris.

ante templorum fores supplices sederent; ad quem morem Tibulli elegiae laudatae versus (29. sq.) sunt referendi¹⁾:

Ut mea votivas persolvens Delia voces

Ante sacras lino tecta fores sedeat! —

Quum jam eo pervenerimus, ut de Isidis nonnulla afferamus simulacris, liceat antea de picturis illis Herculeis jam saepius a nobis citatis nonnulla dicere quae Boettigerum fugisse videatur. Descriptione moram non faciemus, quae fusa ab illo data est, nisi refellemus, quae alio modo putemus esse explicanda. Comparatis enim ambabus illis picturis, inter eas discrepatio ante oculos videtur posita. Nam dum prima (p. 315.) orgiorum imaginem fanaticae celebratorum reddit, alterius (p. 322) totus habitus tristitiam quandam seu certe tacitorum sacrorum signa ostendit, qua quidem Boettigerus sacra pomeridiana Isidi facta cognosci voluit. Neque haec opinio refellenda esse mihi videtur; preces deae admittunt supplices, propheta concioni hydriam ostendit unaque sistra omnia percutiuntur tubaeque canuntur. Altera tamen ab hac admodum diversa est (p. 315.). Nam accuratius ornatum cognosceres adytum, antas hederæ sertis obvolutas, in quibus palmulae sunt affixae; tenent porro multi adorantium manibus ramos, feminaque poplitibus innixa terra procumbit capite etiam corona cincto. Eademque „dissoluta comas” sinistra pateram fructibus impletam deae offert, dextraque percutit sistrum. Neque minus variis

¹⁾ Ovid. ex Ponto epp. I. 1. 51.

Vidi ego Ilinigeræ numen violasse fatentem

Isidis Isiacos ante sedere focos.

cf. et A. A. III. 635 et Martialis II. 14 et Propertii eleg. II. 28. 45.

quae exstant instrumentis musicis sententia mea probatur, multis sistris et tubis tympanisque et crotalo quem sacerdos dextera, laeva catenam ex annulis sertam affert. Gravissimum autem sententiae nostrae argumentum impetus gestuum ipsa pictura cognosci potest. Nam femina non solum illa bacchico fere ardore deam veneratur, sed etiam sacerdotem sublatiis manibus innixumque invenimus poplitibus, atque in pronao ad sistrorum strepitum tympanique numerum saltatorem capite hederato exsultantem. Quis non meminit Minucii Felicis dicti: parvulo invento gaudent sacerdotes, exsultant ministri. Non temere ergo conjicimus pictura illa Osiridis in vitam reditum celebratum ostendi.

Quod ad signa deae Aegyptiae nunc consideranda, adnotandum est, etiamsi verisimillimum sit in cellulis quorundam fanorum quam antiquissima signa servari solere, tamen nemo morem Aegyptium Graecae artis benigna vi mox superatum esse negaverit; et quamvis imitarentur nonnunquam Aegyptiam fingendi rationem, tamen quae exstant recentiorum temporum monumentis intelligimus signa etiam novae mysteriorum doctrinae esse mox adaptata, quae quum pantheisticam, ut breviter hoc verbo utar, exhiberet rationem, in simulacris quoque potentissimorum deorum insignia conjuncta reperiuntur, quippe quibus philosophi ejusdem aetatis varias naturae vires intelligi docuerunt. Plerumque Isidis signa cognoscere possis panno ad trigoni instar consecato, cincto cirris, qui, cervice humerisque velatis, intra mammas in nodum nexus est; hoc enim non solum signa deae sed etiam quaecunque Isidis habitum imitabantur feminae monstrant¹⁾. Pulcherrimam

¹⁾ cf. Mus. Pio Clem. Vol. VII. tab. XIX qua femina depicta

quidem deae imaginem Apulejus adumbravit (Met. XI. init.) quae sine dubio non ex cogitatione tantum scriptoris illius originem duxit, sed in templo quodam fuisse videtur collocata. In villa Albana deae superest statua, nigro lapide exsculpta, quo eodem Capitolini Musei duo factae sunt¹⁾. Quid quod omnes quibus cultui usi sint Isiaci nigro colore fuisse Boettigerus²⁾ contendit: quam nonnunquam fuisse rem Arnobius ad nationes libro probare videtur³⁾; qui nigrum Isidis colorem eo explicavit, quod maerens dea filium quaerens Aethiopico sole nigra sit facta. In honorem autem deae, statuas auro gemmisque ornabant, ut Livia Chalcedonica quaedam dona quae deae dedicaverat basi statuae inscripsit⁴⁾.

Simulacrum ab Apulejo adumbratum jam plane Graeco more, sed ita ut Isidem noscere possis, ornatum esse constat; at certa illa deae insignia sensim deficiunt, quum deos pantheos formari placuerit, quae artis Romanae ex-

est, quae deae sibi vindicavit speciem; frustra Aegyptii moria requires vestigia. Ex capillorum dispositione hanc statuam Trajano Hadrianove imperatoribus fictam esse putant viri docti; caput deae symbolis ornata, pectus stola stellis lunulisque depicta involvit, laevaeque manu situlam tenet.

¹⁾ Winkelm. storia del arte p. 107.

²⁾ Böttiger's vermischte Schriften. II. Theil index s. v. Isidis.

³⁾ Arnobius ad nationes I. c. 36.

⁴⁾ Murat. inscript. IV. p. 1991. 3.

Isidi deae d. h. s. e. ornata ut potuit in collo h. monile gemmeum in digitis smaragd. XX dextru . . .

cf. quae Bonuccius „Pompéi descrite” postquam Isidis sacellum descripsit de reliquiis ut credit sacerdotis refert, quibus pecunia, Isiacorum simulacra, cochlearia, paterae, cistulae, *inaures* adjacentes inventae sunt.

trema ratio pulcra tamen nonnulla protulit. Exstant Isidis Pantheae signa nonnulla, quorum pulcerrimum breviter descripturi sumus. Inventum est Resinae, anno p. C. n. 1746, quod Isidis Fortunaeeque conjuncta praebet symbola¹⁾. In capite signi Isidis conspexeris insignia, cornua et penuas lunulamque, argento excusa: nec modium deorum inferorum Fortunaeeque signum, neque cirris ornatam stolam desideraveris sub pectore in nodum nexam; laeva manu copiae cornu, dextra gubernaculo innititur²⁾; brachium signi facta ad anguis instar armilla cinctum est. Est quidem opus illud pulcerrimum summaque arte fictum. Superest porro crinale, Isidis simulacro ornatum quod est Fortunaee simillimum: attamen capite cornua lunulamque adspicimus copiaeque cornu Fortunaee proprium, laeva autem manu delphinum mulcere videtur.

At quum facile fieri possit ut longa talium signorum enumeratione atque descriptione taedium lectoris efficiatur, quia in omnibus enumerandis multa jam antea dicta repeti oporteat; sufficiant quae diximus, nisi de Harpocrate referamus nonnulla. In domo quidem Barberina Romae sita Isidis Harpocratisque signa inveniuntur juncta, quae Hirtius depicta praebuit³⁾. Deam autem Junonis speciem nactam nisi panno illo in pectore nexo Isidem non haberes; caput velo tectum lotoque insigne, dextra sistro exstructa. Harpocrates quidem pulchri pueri forma fingitur, neque hic loto non ornatus est, laevaue eopiae

¹⁾ Bronzi d'Ercolano 2. p. 99.

²⁾ Apul. Met. XI. In tutelam receptus es Fortunaee, sed videntis quae suae lucis splendore ceteros etiam deos illuminat.

³⁾ Hirt Mythol. Bilderbuch tab. XI. 10.

tenet cornu, dextra silentium commendat. Qui deus ad pantheorum quoque formam magis accessit; Cupidinem nonnunquam eum haberes nisi symbolorum vestitusque variatione dubium tibi oriatur ¹⁾). Namque formosus puer, alis exstructus exstat; pellicula circum pectus obvolatus dexteræ digitos labiis imprimens, laevaue arboris trunco innixus, quo avis insidet, haec est magnifica dei statua, quæ serena oris gravitate insignis est ²⁾).

Osiridem denique raro sculptores fingendum sibi proposuisse videntur, quum tam raro ejus inveniantur simulacra. Statuam Osiridis quæ Graeco more facta sit, ego quidem non vidi, nec quidquam de ea scriptum inveni; ceteris artis monumentis, aris, tabulisque antiquissimam saepe Aegyptiorum artem imitantur sculptores Romani; sed si novam fingendi deos Aegyptios rationem respicis non invenies Osiridem. Sensim Romani prorsus ejus obliti sunt, quum Iside dea Panthea facta mysteriis neque filio neque marito opus esset. Hic tamen finis erat antiquæ religionis, quæ Christianæ de uno numine potentissimo maximo sententiæ jam proxime accesserat.

¹⁾ Bronzi d'Ercolano 2. p. 343.

²⁾ cf. et Bronzi d'Ercolano p. 347. pulcherrimum Harpocratis signum hederatum ore quidem ad jocum petulantiamque proclivi.

V I T A.

Natus sum ego Carolus Reichel Carlsruhae anni hujus seculi vigesimi septimi M. Sept. die III. patre Josepho, dramatis melici actore, matre Josepha e gente Weitner, quibus optimis dilectissimis gaudeo. Annos sex natus primis literarum elementis imbutus mox mutatis Laribus gymnasium adii Hammoniae Joanneum Kraftio viro clarissimo directore florentem. Iterum relicta urbe illa gymnasii Darmstadini, directore viro doctissimo praeclarissimo Carolo Dilthei, discipulis adscriptus, anno MDCCCXLV. maturitatis adeptus sum testimonium, quo accepto Giefsam sum profectus, ubi antiquitatis studiis philologis operam impenderem. Tria in alma Ludoviciana semestria versatus, scholas ibi frequentavi, VV. S. reverendorum philologas Osanni, Ottonis, Fritzschi, Vullersii, philosophicas Hillebrandii, Carrierii, historicam scholam Schaeferi. Hinc Berolinum emigravi, ubi per quinque semestria doctores almae universitatis litterariae illustrissimos audiavi Boeckhium, Lachmannum, Gerhardium, Trendelenburgium, Zumptium, Ranckium, Hirschium, Curtium, quibus omnibus viris illustrissimis, quas eis debeo gratias l. m. habere atque agere nunquam ommittam.

Insignes gratias mihi agendas esse putavi, Ottoni professori Giessensi optime de me merito, atque Gerhardio viro praeclarissimo, cujus ex archaeologicis exercitationibus quantum ceperim fructum voluptatemque semper pio gratoque animo memorem me praestabo.

THESES.

1. Scriptoris mores ex ejus scriptis non semper posse cognosci.
2. Nestoris aedem regiam ex Homeri sententia esse Pylum Messeniacam.
3. Sophistas a caeteris ejusdem temporis philosophis non tam sententiis ipsis quam ratione differre qua eas protulerint.
4. Versus in Sophoclis Ajace 839 sqq. Br. spurios non esse existimandos.
5. Sallust. Catil. 10: post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas immutata, contagio ablativum esse censeo.

